

Володимир Янів

**БАЖАННЯ СУСПІЛЬНОГО РЕЗОНАНСУ В ШЕВЧЕНКА
ЯК ЛЮДИНИ Й ТВОРЦЯ**

(ВИЯВ ПРЯМУВАННЯ ДО СПІЛЬНОТИ УКРАЇНЦЯ)

Соціологічний та націохарактерологічний нарис

1. Вступні зауваження

Вислів про людину, як про соціальну істоту, увійшов у прислів'я. Бо ѿ справді, важко було б сьогодні уявити відокремлену одиницею, поза групою.¹⁾ Згідно із соціопсихологічними дослідами, вирішальною для постання суспільних груп (найменшою групою — родиною — зачинаючи й найбільшою — нацією — кінчаючи) є **властива** для людини **охота** чи навіть **внутрішня конечність** жити не самотно, але в гурті. При тому зразу ж слід зазначити, що ця охота не обмежується до бажання перебувати в якісь механічній збірності, в якій існували б люди поруч себе; ідеться, напевно, про певний внутрішній примус до творення **тривалих об'єднань**, в яких люди жили б **зо** собою. Іншими словами, мова не про само тільки існування в спільному часі й на спільному просторі, а про бажання певного відгомону, про шукання **соціального резонансу**, який призводив би до численних і різномірних стосунків.

З'ясована засада не заперечує можливості відхилення від норми і, тим більше, не виключає **різного насилення** цього внутрішнього бажан-

¹⁾ Не маючи змоги в спеціальній студії давати окремих визначень понять, — зрештою устійнених в міжнародній соціологічній літературі, відсилаю заінтересованих до моого скріпту «Нарис Соціології», виданого «Інститутом Заочного Навчання при УВУ» (ІЗН), Мюнхен 1949. — зокрема до лекції IV-тої, стор. 69. Коротше визначення «спільноти» у протиставленні до «спілки» — в моїй статті «Суспільно-культурні й економічні організації» в ЕУ/І, стор. 1147.

ня в різних спільнотах. І так відомі є відхилення індивідуального порядку; пригадаймо бодай приклади анахоретів, схимників чи еремітів; ці одиничні явища не порушують, однак, в нічім загального життя спільнот. Знову ж у аспекті будь-якої групи, — то, не зменшуючи в нічому значення внутрішнього примусу шукання резонансу для самого постання спільноти, треба сказати, що спільноти можуть відрізнятися між собою саме напроцю того внутрішнього бажання. Стикаємося тут з дис'юнктивним моментом, який може в площині народів свідчити про етнопсихологічні різниці, а тим самим може мати своє значення для етнопсихологічної характеристики народів, чи пак їх характерології.

Досьогодні існує невирішений науковий спір, чи бажання спільнотного життя належить до категорії інстинктів, отже, до категорії доцільної й неминучої, хоч неусвідомленої постави та поведінки одиниці для збереження самої одиниці та цілої її породи, чи навпаки, є це бажання усвідомленим і свідомо керованим доцільним прямуванням. Спір, важливий для теорії соціальних інстинктів (чи евент. соціальних прямувань), тратить у значній мірі на гостроті у дескриптивній, описовій частині, коли соціопсихологічні студії громадять певний матеріал для виявлення й уточнення певних тенденцій, без бажання досліджувати їх істоту. Це зокрема так, якщо нам ідеться про характеристику етнопсихічних властивостей на підставі досліду насилення одної чи другої тенденції.

З цим застереженням переходимо до аналізи Шевченкової поетичної творчості, наскільки для неї характеристичне бажання спільнотного життя, — насамперед насільки для неї властиве прямування до соціального резонансу в оточенні, потрібне для постання соціальних стосунків, а у висліді конечно для виникнення спільноти. Звичайно, аналіза характеристична насамперед для самого таки Шевченка, насільки він сам особисто був соціальною одиницею, насільки в нього особисто домінуючим мотивом його поезії було бажання соціального резонансу. Це зокрема так, коли ідеться про аналізу тих місць, що стосуються чисто інтимних особистих переживань і побажань поета. Але ця аналіза — понад те — не позбавлена етнопсихологічного інтересу, поскільки Шевченко є репрезентантом свого оточення, насамперед своєї національної спільноти. Звичайно, в тому випадку, при узагальнюванні висновків необхідна надзвичайна обережність, і — власне кажучи — висновки є можливі тільки при порівнянні матеріялу, добутого із аналогічних аналіз творчости великої кількості творців слова, і то з узглядом на різних діб (і послідовно: різних літературних напрямків) і різних теренів, а навіть і соціального походження, освіти тощо. З цього погляду наша студія — це тільки причинок, що правда, остильки немаловажний, що він стосується Шевченка, який, з одного боку, геніяльно відбивав у своїй поезії настрої середовища, а з другого боку, як найбільший український поет, наділений

сугестивною силою старозавітних пророків, мав незаперечний і неповторний вплив на формування духовості цілих поколінь.²⁾

2. Потреба соціального резонансу в Шевченка

Вже на самому початку відзначено, що рішальним для постання соціальної групи чи, зокрема, спільноти, є бажання найти відгомін у інших, — зрозуміння, співчуття, спільне переживання, «не зло, тихе слово» оточення. Щоб впровадити зразу ж у саму середину проблематики, слід відзначити: якби судити на підставі Шевченкової поетичної творчості про українську націю, то треба б сконстатувати, що ми є наскрізь усуспільненою групою, з надзвичайно сильно розвиненим бажанням соціального резонансу. Однак, при з'ясованім вже застереженні, можемо як «мінімум» твердити, що Шевченко сам — це наскрізь „animal sociale“, високо соціальна людина з винятковою потребою відгомону в оточенні, а бажання соціального резонансу належить в нього до найчастіших мотивів його пристрасної поезії.

Це дуже можливо, що палкє бажання резонансу у Шевченка зумовлене фактом, що доля не поскутила йому — від дитинства аж до смерті — самотності. Його раннє сирітство, коли малолітні діти «розвілзлися межи людьми, мов мишенята»,³⁾ залишило такий глибокий слід на житті, що до теми сирітської долі поет вертається частіше, і на тому мотиві можна навіть простудіювати спеціальну тугу за дрібкою тепла самотніх, знедолених дітей; але це тема окрема, до якої ще дальше коротко вернуся, а на цьому місці тільки кілька речень про те, як сам Шевченко своє сирітство відчув. В зворушливій автобіографічній ліриці «І золотої, й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль моєї долі молодої» поет на картині стрічного малого хлопчика-сироти малює свої власні переживання. В прегарній метафорі «мов одірвалось від гіллі» скоплено ядерно істоту самотності, безрідності, безґрунтя. А потім це ще підkreслене: «одно-однісінське під тином». І у наслідках ця самотність буде така нестерпна, що найкращі літа «даремне, марне пролетять», що дитина в чужім оточенні «не знатиме, де дітись, на сім широкім, вольнім світі». Коли тут змальований тільки настрій самотності, то в «Мені тринадцятий минало» вказано вже виразно на ролю резонансу у житті малого Тараса. Переживання і самої пустки,

²⁾ Докладніше про значення аналіз Шевченкової поетичної творчості для етнопсихології у студії «Соціопсихологічна аналіза „Москалевої Криниці“», вміщений у Науковім Збірнику УВУ, т. VI, Мюнхен 1956. Стор. 307 і наст.

³⁾ Всі цитати за виданням Українського Наукового Інституту, — «Повне видання творів Тараса Шевченка», т. II., III., і IV.; Варшава—Львів, 1934-1937. Якщо вірш названій в тексті студії своїм заголовком чи початковими словами, тоді нема окремого посилання. Виняток становлять тільки цитати із більших поем; тоді є ще посилання на сторінку (чи на рядок). Якщо цитата в тексті є без названня поезії, тоді в посиланні подана назва, чи пак назва та рядок.

У конкретному випадку цитата із поезії: «Якби ви знали, паничі».

і наглого її розсвітлення несподіваним відгомоном близької людини було настільки потрясаюче, що Шевченко зберіг про це спогад на все життя, і часто вертався до того спогаду думкою, пам'ятаючи всі по-дробиці. Контраст між початковим молитовним настроем тринадцять-літньої дитини й наглим усвідомленням повної самотності сироти без власної хати, що пасе не свої ягнята, призводить до цілковитої метаморфози всієї природи, досі приязної та радісної. Нагло і сонце почервоніло й запекло, і село почорніло, і небо — донедавна голубе — помарніло. Друга метаморфоза постає, коли дитина відчула відгомін близької душі, співчуття, резонанс: це дівчина-одноліток, що недалеко плоскінь вибирала, почувши схлипування малого пастушка,

«Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози,
І поцілуvalа».

Тоді зміна не менш раптова, як і попередня:

«Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Мое: лани, гаї, сади...
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води».

Це просто класичний приклад постання соціологічної спільноти. І Шевченко, зрозуміло, вертається думкою не тільки до самої картини, але й до малої подруги тому, що він у ній — чи не вперше — відчув співчуття до своїх переживань, що вона його

«без мови, без слова навчила
Очима, душою, серцем разомовлять,
З ким ти усміхалась, плакала, журилася...»⁴⁾

Ба що більше, несподівано виявлено спочутливість молодої дівчини призводить до перенесення її особистої здібності резонансу на всю жіночу стать, і Шевченко уявляє молоду дівчину — до речі, у поетичній інтуїції вповні віправдано, — своєрідним символом благородного відгомону. Можливо, що є в цьому дещо й сублімованого еротизму, але насамперед є тверда віра, що якщо колись поетові пощастиТЬ знайти справжній відгомін, то це буде, насамперед, з боку дівчини, для якої ще не стемнів світ мрій та ідеалів. Цей мотив дуже виразний у заспіві до першого «Кобзаря», коли поет бажає:

«Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на ці думи, —
Я більше не хочу...
Одну сльозу з очей карих —
І — пан над панами!»

⁴⁾ Присвята в «Мар'яні Черници». Подібно, як на це вказує вже В. Сімович (у своїм «Народнім виданні» Кобзаря з 1921 р., у поясненні до поеми), до малої Оксани стосуються ще й вірші: «Ми вкупочці росли колись», «Не молилася за мене», одно місце в «Три літа».

Звичайно, це місце дуже багатомовне, бож «Заспів» — це своєрідна синтеза, — це короткий підсумок всієї початкової творчості, яка увійшла у першу збірку. Алеж зовсім подібне місце у другім підсумку: як Шевченко на засланні, «змережавши» у трьох роках неволі свої три перші захалявні книжечки, зачинав четверту, тоді попередив її короткою поетичною візією минулого.⁵⁾ І ось серед важких в'язничних дум, що граничать з привидами самогубства, вертається мотив, що може колись думи долетять в Україну і «падуть, неначе роси над землею, на щире серце молоде», слізами тихо упадуть, і покиває головою, і буде плакати зо мною, і може, Господи, мене в своїй молитві спомянє». А ця картина може бути ще доповнена іншою, коли Шевченко, шукаючи в неволі на вечірньому небі рідної зорі, питаеться, чи вона «зійшла вже і на Україні», але поруч з тим зразу ж питаеться також, «Чи очі кари тебе шукають на небі синім». І коли залюднюються видивами Шевченкова кімната, то серед різних постатей не бракує також і молодої дівчини.⁶⁾

Коли ми вийшли при з'ясуванні бажання резонансу у Шевченка від його безталанної молодості, то це бажання ніколи не залишає його в зрілім віці, навіть на вершинах його творчості. У всіх зверненнях до визначних і визнаних українців, яких слово знайшло сердечне сприйняття в Україні, Шевченко, просячи постійно продовжувати працю, сам скажиться, що він не знаходить відгомону в серцях земляків.⁷⁾ Прохаючи М. Маркевича, щоб він зі своїми думами летів в Україну, поет висловлює бажання: «Полетів би за тобою», але зразу ж переймається побоюванням: «Та хто привітає?» Іншим разом в розpacії він каже: «думу тяжкую мою німим стінам передаю».⁸⁾ Цей свій особистий страх перед мовчанкою Шевченко транспонує в поетичній формі у «Гайдамаках» на своїх герой, турбуєчися, хто їх привітає; тому радить він іти їм в Україну, де знайдеться «душа щира».⁹⁾ Те саме почуття самотності в тих же самих «Гайдамаках» призводить до поетичного ілюзіонізму, коли нагло порожня Шевченкова кімната наповнюється уявними — а проте як дуже реальними постатями:

«Дивлюся, сміюся, дрібні утираю:
Я не одинокий, є з ким в світі жити!
У моїй хатині, як в степу безкрайм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
У моїй хатині сине море грає,
Могила сумує, тополя шумить,

⁵⁾ «Лічу в неволі дні і ночі».

⁶⁾ «Гайдамаки», рядок 179. Мотив зрозуміння в молодої дівчини також у «Не для людей, тієї слави».

⁷⁾ «До Основ'яненка», «Н.Маркевичу», частково «На вічну пам'ять Котляревському», у символічній формі у «Перебенді».

⁸⁾ «Осика», рядок 3-4.

⁹⁾ У вступі, рядок 49.

Тихесенъко „Гриця” дівчина співає,
Я не одинокий, є з ким вік дожить»!^{9а)}

До речі, це, можливо, саме та загострена туга самотності, яка привела поета до згаданого ілюзіонізму, могла спричинитися до виняткової картичності поодиноких сцен з «Гайдамаків», коли ми всі описи легко можемо уявити, як картини.

Невдоволення із браку відгомону в оточенні різко виявляється, якщо порівняти «заспів» до першого «Кобзаря» із аналогічним твором, що мав бути вступом до другої збірки.¹⁰⁾ Коли в заспіві Шевченко думи висилав в Україну, надіючися, що вони там знайдуть «щире серце і слово ласкаве», а ще — може — і славу, тоді в «Трьох літах» він свої думи затримує у себе. Це тому, що — коли його «серце в людях кохалось», то вони виявилися «не люде, а змії». Все таки підготовлювана збірка мала кінчатися «Заповітом» із його новим акордом-проханням про «незле, тихе слово».

Бажання резонансу завжди скріплюється тим більше, чим самого резонансу менше. Коли ми вже вказали, що причиною збільшеної чутливості в молодого Шевченка було його сирітство, то ту його чутливість степенували і чужина і десятилітня неволя. Звичайно, питання, наскільки неволя впливає на збільшення відчуття особистої самотності, тема окрема, а в цьому місці нам важливо лише прослідити, як червоною ниткою в’ється в житті Шевченка те постійне бажання відгомону. Малюючи картину, як то:

«В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднати»,

Шевченко «сам собі когось шукає» — «когось то, з ним щоб розмовлять». Він спогадом вертається і в минуле, і думкою ширяє в майбутнє. З минулого спадають на пам’ять саме найбільш пессимістичні картини:

«Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого!»¹¹⁾

Що ж до майбутнього, то тут повна безнадійність:

«І я згадав свое село:
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що **нікому згадати...**»¹²⁾

І зразу ж таки у перших тижнях невольного життя приходить розпачна думка про смерть, яка у постаті «Косаря» йде і всіх стинає:

^{9а)} Рядки 173-180.

¹⁰⁾ «Три літа».

¹¹⁾ «Не гріє сонце на чужині».

¹²⁾ Н. І. Костомарову.

«І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне».

Хоч поет і силується відійти думкою (при допомозі посиленої творчости) від бажання резонансу й сугерує собі:

«Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я, —
Для себе, братія моя!»

то проте у закінченні вертається:

«Нехай летять додомоньку
Легенькій діти,
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі!...
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покиває,
Мати скаже: „Бодай тії
Діти не родились!”
А дівчина подумає:
„Я їх полюбила.”¹³⁾

Подібна боротьба із самим собою у трагічному: «Мені однаково!» І саме те вперте повторювання, що поетові однаково і те, «чи хто згадає, чи забуде», чи він умре «неоплаканий своїми», сам плачуши, чи він покине якийсь слід по собі, чи земляки будуть вчити дітей, щоб вони молились за душу того, кого «за Вкрайну... замучили колись», чи будуть діти молитися чи ні, — саме те повторювання вказує, як дуже «не однаково» поетові! Звичайно, тут маємо до діла із поетичним за-собом підкреслення, що понад особисте щастя поет ставить добро України, але воно дуже характеристичне, що особисте щастя насамперед утотожнюється із резонансом!

Коли в «Мені однаково» повторюється мотив силуваного самоопанування й ніколи не осягнутої резигнації із попереднього «Не для людей», алі — по суті — і прагнення щоб поетові думи якось «долетіли» в Україну, тобто в прозаїчнім вислові, щоб вони колись таки дісталися на Батьківщину, тоді те саме прагнення приходить у «Лічу в неволі» у сердечній молитві: Після прохання, щоб Господь дав вернутися в Україну і щоб поет міг там співати свої думи, виринає друге прохання:

¹³⁾ Тут знову повторяється мотив, що найбільше зрозуміння можна найти в молодої дівчини.

«А не даси, то донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, Боже, —
Я за неї гину!
Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть».

Бажання вернутися в Україну бачимо й у строфах: «Ой, гляну я, подивлюся», але те бажання з виразним персеваритивним мотивом:

«Там би мене привітали,
— Зраділи б старому!»

Коли ж роки минають і з тих бажань нічого не виходить, то Шевченко бажає гаряче єдиного можливого відгуку, якого доказом можуть бути листи. Якщо ж і листи не приходять, тоді степенування болю не має границь.

Коли одного разу до Кос-Аралу пошта знову нічого для Шевченка не привезла і він з певною заздрістю дивився на інших в'язнів, що отримали вістки від родин, тоді жаль виливається словами:

«Добро, у кого есть господа,
А в тій господі е сестра,
Чи мати добрая!»

А другим разом, коли «і знов мені не привезла нічого пошта з України», поет вияснює собі той факт, що це хіба кара за його «грішній діл», а потім спалахує: «Колись божились та клялись, братались, сестрились зо мною» на те, щоб у важкім моменті забути. І ось-ось мав би прийти якийсь проклін, але поет вияснює собі, що щось хіба незвичайне склалось, що люди «з холери повмирали», бо інакше вони б «хоч клаптик переслали того паперу». Ще в іншому випадку таки приходить до вибуху, а місце настільки характеристичне, що заслуговує на ширшу цитату:

«Хіба самому написать
Таки посланіє до себе,
Та все дочиста розказатьъ,
Усе, що треба, що й не треба!
А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од кого.
Та й ждать не маю од кого,
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я ,Кобзаря',
А їм неначе рот зашито:
Ніхто й не гавкне, не лайнє,
Неначе й не було мене»...

За декілька рядків цю саму думку ще раз розвинено:

«Мені, було, аж серце мліло, —
Мій Боже мицій, як хотілось,
Щоб хтонебудь мені сказав
Хоч слово мудре, щоб я знов,
Для кого я пишу, для чого!»

І після висловлення жалю, коли поет почувається після того нового розчарування, «неначе лютая змія, розтоптана», доходить ще раз до пересердя, але вже більше спокійного:

«А на громаду хоч наплюй! —
Вона капуста головата!»

Заспокоївшись, поет пробує знайти таки зв'язок і пише чи то листи до друзів, чи присвячує їм вірші, як от А. Козачковському чи Хв. М. Лазаревському, в яких з такою силою змальовує в'язничну нудьгу та тугу, що вони належать до найкращих та найсильніших картин в'язничих переживань у світовій літературі. А враження гнітючої самоти підкреслює тільки протиставлення радісного свята в Україні і понурої пустинної хуги, коли холодний ураган, виючи, наче голодний звір у пустині, заносить піском та снігом курінь, відрізуючи його ще більше від світу та людей. Тоді недосяжним щастям уявляється розмова з другом у тихій, привітній хаті.

І після усіх тих переживань і розчарувань приходить символічна картина, яка — як завжди символ — є певним синтетичним, фінальним акордом:

«Заросли шляхи тернами
На тую Україну —
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув».

Але найістотніше у тій розлуці є у віддалі є не що інше, як те, що поетові думи «доведеться читати самому»!

... «Боже мицій!
Тяжко мені жити!
Маю серце широке,
Ні з ким поділити.
Не дав еси мені долі,
Молодої долі
Не давав еси ніколи,
Ніколи, ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поседнати. Минулися
Мої дні і ночі
Без радості, молодії, —
Так собі минули

На чужині! Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити.
Тяжко мені, Боже миць,
Носити самому
Оці думи і не ділить
Ні з ким, і нікому
Не сказати святого слова,
І душу убогу
Не радувати, і не корити
Чоловіка злого,
І умерти!»

Треба сказати, що виразнішого місця важко було б знайти. Можна ще хіба додати, що й після звільнення Шевченко не знайшов сподіваного відгомону. Не тому щоб його не поважали чи не визнавали провідною постаттю, але тому, що не пощастило йому знайти інтимного друга, якому можна б було висповідатися із найтайніших мрій і сподівань. І для завершення картини, як Шевченко бажав особистого резонансу і як його впродовж цілого життя не знайшов, зацитуємо два із пізніх його віршів.

Після невдалого женихання до Ликери Полусмаківної, пізньою осінню 1860 р., як повіяло холодним вітром, Шевченко — вже хворий — написав ті безнадійні рядки, в яких знову понурим рефреном приходить незаспокоєне бажання зрозуміння, відзвіву спочуття:

... «Зима!
Сиди **один** в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись нема!
Анікогісінсько нема!
Сиди ж **один**, поки надія
ОдуриТЬ дурня, осміє,
Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє,
Як ту **сніжину по степу**...
Сиди ж **один собі в кутку**,
Не жди ж весни!..¹⁴⁾

А за прибл. три тижні після написання тих рядків, в поета ще раз повторюється цей мотив, але цим разом з більшою роздратованістю:

«Як би з ким сісти, хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і якнебудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.

¹⁴⁾ «Минули літа молодії», — поезія написана 18 жовтня 1860 р.

Та ба! Нема з ким! Світ широкий,
Людей чимало на землі,
А доведеться **одиноким**
В **холодній хаті** кривобокій,
Або під тином простягтись!» ...

В той спосіб теза про виняткове бажання Шевченка соціального резонансу видається цитатами достатньо доведена. Цитовані місця є рівночасно понурою ілюстрацією особистої долі поета, якою й пояснюються інтенсивність самого бажання, яке — незаспокоєне — постійно кріпшало.

Що ж до етнопсихологічних висновків, то тут треба б радше перейти від аналізи особистої **автобіографічної** лірики до того багатого описового матеріалу, який — здебільша у легкій пісенній формі, яка є повним відповідником чи продовженням **народної пісні** — підкреслює загальне бажання українця не залишатися самотним, без зрозуміння й відгомону, без відповіді. Вартість саме того матеріалу зо зрозумілих причин далеко більша, ніж висновки аналізи сюжетних (здебільша епічних) поетичних розповідей, в яких Шевченко переходить від змальовування особистого бажання резонансу до вказання, як це бажання виявляється у зображеннях постатей; все ж і ця аналіза не без значення.

Проте, заки перейти в наступних розділах¹⁵⁾ до плянової, докладної аналізи, можна заздалегідь коротко вказати, що самотність у понятті Шевченка взагалі явище наскрізь негативне, небажане, небезпечне. Вона призводить людину до нервового вичерпання, до пессимізму, до чорних дум про самогубство, до неокресленої туги, яка веде її на манівці втечі перед самою собою.

Ні молодість, ні краса для дівчини не мають значення, якщо вони не ведуть до спільноти, до сердечної розмови, до взаємного зрозуміння¹⁶⁾, що узмістовлюється в зрезигнованім питанні: «На що ж мені краса моя, коли нема долі?», а суть недолі у тому, що «Свої люди — як чужії, ні з ким говорити; нема кому розпитати, чого плачуть очі, — нема кому розказати, чого серце хоче...» Тільки забуття, сон чи смерть можуть принести полегшу.

І зовсім аналогічно ведеться юнакові,¹⁷⁾ якому «нема куди прихилитися». Йому немає також рятунку, і тому вбачаються привиди самогубства. Утікаючи перед ними і перед самим собою, козак іде в чужину, але й те не дає йому заспокоєння, а навпаки, приспішує смерть самого-безталанного. Ці два приклади «світової скорботи»¹⁸⁾ са-

¹⁵⁾ Зокрема бажано порівняти розділ: «Любов і бажання родинного життя, як вияв потріби соціального резонансу».

¹⁶⁾ «Нащо мені чорні брови».

¹⁷⁾ «Тяжко, важко в світі жити».

¹⁸⁾ Дослівний — словниковий — переклад слова „Weltschmerz“, який однак не віддає вповні істоти поняття.

мотної людини натякають на глибину конечності соціального резонансу в українця.

Все те призводить Шевченка до ядерного схоплення конечності відгуку в коротких сентенціях, які він іноді — для спеціального підкреслення значення схоплює у переспівах псальмів, як от напр. СХХІІ:

«Чи є цо краще, лучче в світі
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Пожити, не ділити».

Ця сама думка, тільки ширше розвинута, приходить на засланні:

«Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата,
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти,
Хоч дитина немовляща, —
І воно вгадає
Твої думи, веселії...
Сам Бог розмовляє
Непорочними устами...»¹⁹⁾.

При такому розумінні життя нема що завидувати ні багатому, ні могучому, ні славному,²⁰⁾ — бо їм не знайти ніде правдивого, глибокого, сердечного зрозуміння. Тоді як багатий наймає собі за гроші приязнь чи любов, тоді могучий силово схиляє до себе людей, а в славного йдуть вони тільки за зовнішньою славою, а не за справжнім зрозумінням духових потреб. Вершина щастя — це взаємне зрозуміння, це щирий відзвук у чужому серці. Справді, важко уявити, щоб значення соціального резонансу могло бути ще більш плястично схоплене.

3. Охота викликати резонанс у інших

Потреба соціального резонансу, як ми її бачили в попереднім розділі, лучиться іноді з охотою його спеціально викликати. Річ у певнім нюансі: потреба резонансу, хоч біологічно, як це ми бачили, прямо конечна, може залишитися в стані певної пасивності; одиниці справді підпадають тій конечності і стараються про відзвук і зрозуміння в інших, але роблять вони це **не завжди усвідомлено**, радше інстинктиво, і обмежуються до розмірно малого гурта, найчастіше стараються вони про відзвук у безпосереднього оточення. Але та потреба може досягти більшого згущення, коли людина намагається усвідомлено й доцільно добитися відзвуку й поширити коло рецептивних людей. Нюанс, отже, квантитивного порядку насилення явища, але він остильки важ-

¹⁹⁾ «Ми восени таки похожі».

²⁰⁾ «Не завидуй багатому».

ливий, що стає джерелом важливого поділу людей: від загалу відділюється активніша меншість, яка, — шукаючи доцільно відгомону, стає творчою. Це ж із шукання відгомону виростають народні трибуни та пророки, щоб тільки тими двома категоріями визначити широкий діапазон можливостей.

При цім поширенні питання можна зразу ж передбачити, що в Шевченка, як в обдарованого поета та мистця-малляра, стрінено теж і ту активну охоту находити загальніший відзвук (зокрема ж при відомім вже бажанні резонансу Шевченка-людина).

Вже в початках своєї поетичної творчості Шевченко високо ставив письменників, присвячуючи Котляревському, Гребінці й Основ'яненкові спеціальні поеми, в яких таки видно, наскільки молодий Шевченко хотів іти їх слідами, саме тому, щоб добути відповідний відгомін у серцях земляків. Коли у присвяті Котляревському Шевченко радше ще обмежується до захопленого змальовання виняткової ролі батька українського нового письменства саме в його винятковім умінні ворушити людські душі і бажає тільки його вшанувати, тоді бажання іти слідами Основ'яненка є вже виразне:

«Чи так, батьку-отамане?
Чи правду співаю?
Ех, як би то... Та що й казать!
Кебети не маю...»

Пізніше, послідовно, Шевченко, вшановуючи геніяльного земляка, Гоголя, ділиться навіть з ним — в певному змислі — ролями, при чому відзначає жартівливо-іронічний спосіб писання Гоголя і сумовитий свій власний, проте і один і другий має служити одній і тій же цілі: національному усвідомленню. Врешті, на склоні життя, благав він Бога про відповідного наслідника,

«щоб наша Правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало»,

вірячи в успішність своєї молитви, бо Господь післав йому на зміну Марка Вовчка.

Зворушувати людей (тобто знаходити в них відзвук) хоче Шевченко програмово, коли він у «Заспіві» хоче бодай одної щирої слізини у відпсвідь на свої думи. Така заплата для нього спричинилася б, що був би він «пан над панами». А як його слова заслабі до зворушування, то він бажає їх скріпити ще почуваннями — своїм «плачем». Те саме — цілком усвідомлене та плянове — бажання відгомону й у найбільшій поемі «Гайдамаки», де Шевченко у Прологу вживає навіть того самого окреслення: «пан я над панами», якщо старий козак «привіта моїх діток старими слізозами» (тобто, відповідно чуттєво зареагує на поему)²¹⁾. А в «Чигирині» цю програму розвинено ширше: там посіяні на перелозі Шевченкові почування («щирі сліззи»):

²¹⁾ Рядок 192-196.

«Розпанахають погане
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої...»

Як на бажання Шевченка діяти словом на земляків і приневолювати їх до відгомону вказують згадані присвяти великим письменникам (із певною — менше чи більше прозорливою — ідентифікацією із тими письменниками), так, з другого боку, картиною з'ясовує він свою ролям частим поворотом до зображення кобзаря, народного співця, пророка. Ці постаті змальовані завжди із великою симпатією й позитивно. Коли кобзар у «Гайдамаках»

до грошей не дуже ласий!
Аби була ласка слухати»²²⁾,

тоді у ранній присвяті Гребінці «Перебендя» із самим Богом розмовляє.^{22a)} А дуже ясно відзначена роль поета в поезії «Пророк»:

«Неначе праведних дітей,
Господь, любя своїх дітей,
Послав на землю їм пророка,
Свою любов благовістить,
Святому розуму учить.
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко,
І ніби тим огнем пекли
Холодні душі».

А в іншій поезії говориться таки просто про поета, як про лучника між Богом і людьми, який має зворушувати, збуджувати, промовляти до сумління:

... «Жива
Душа поетова свята,
Жива в святих своїх речах;
І ми, читая, оживаем
І чуєм Бога в небесах!»²³⁾

Цими словами Шевченко підходить вже до питання призначення поета, а тим самим до питання **свого власного призначення**.

Якщо в одному місці він каже:

«Один у другого питаем,
На що нас мати привела?
Чи для добра то, чи для зла?
На що живем? Чого бажаем?»,

²²⁾ Рядок 1053.

^{22a)} Рядок 58-59.

²³⁾ «Мені здається — я не знаю» («М. С. Щепкину»).

то в тому видно свідомість великої відповіданості за себе самого; але якщо рівночасно поет питаеться:

«Які ж мене, мій Боже милий,
Діла осудять на землі»,

тоді ми не сумніваємося, що поет тривожиться, чи його слова були достатньо сильні, щоб струснути сумлінням інших. Бо найбільшим лихом є таки жити замкненим у собі, — без святого слова, без розради для праведних, без поуки для злих²⁴⁾.

Тому до найбільшої сили мусить степенуватися **молитва**, що є благанням до Божої Матері надати силу поетовому слову так, щоб воно знайшло відгомін (як ця молитва в Прологу до «Неофітів»):

... «Ридаю,
Молю, ридаючи: Пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
І на Україні понеслось
І на Україні святилось
Те слово — Боже кадило,
Кадило істини!»

Тому в Шевченка слово набирає евангельського містичного значення споконвічного Логосу, коли він хоче слово ставити **на сторожі** своїх братів, — «малих рабів отих німих»²⁵⁾. Але щоб слово могло успішно стояти на сторожі, воно мусить бути **сприйняте**. І тому Шевченко просить рівночасно Господа:

«Розкинь же їх, Твої (слова) святії,
По всій землі! І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти».

Від **внутрішньої** охоти викликувати в інших резонанс треба відрізняти фактичну здібність викликувати той резонанс; при тому ідеться про дві речі: про здібність цілком **об'єктивно** ствердженої і про **суб'єктивне відчуття власної здібності** самим поетом. Перша проблема виходить поза рамки студії, яка обмежується до аналізи самої поетичної творчості Шевченка під спеціальним психосоціальним аспектом; до цього ж сама проблема настільки широка та важлива, що вона сама для себе повинна б творити предмет окремої розвідки. Тут можна тільки коротко ствердити, що здібність Шевченка викликати соціальний резонанс — прямо виняткова, і це абеткова істина, що Шевченко

²⁴⁾ «Заросли шляхи тернами», пор. повну цитату попереду (стор. 79-80).

²⁵⁾ «Подражаніє ХІ Псалмому» (Поезії останньої доби творчості Т. Шевченка, — з часів після звільнення із заслання, цитую за «Кобзарем», виданим М. Рильським, Державне В-во Художньої Літератури, Київ 1960).

чи не найвпливовіший українець²⁶⁾ за останні століття. Цього додатковим ствердженням може бути ще й відзначуване саме століття смерти, яке вказує на глибину культу²⁷⁾. Можна б хіба тільки принагідно додати, що на доглибно-психологічні джерела того культу вказав О. Кульчицький у окремій статті.²⁸⁾

Якщо ж ідеться про суб'єктивне відчуття власної здібності, то воно, звичайно, в різні періоди було різне, — воно зростало враз із розвитком поета (і з його об'єктивним визнанням). І коли початково Шевченко бажав би, щоб його поеми могли дорівняти словам корифеїв українського слова, але боїться ще, що він «кебети не має», — коли він непокоїться, чи слово справді зможе дорівняти силі його почувань (символізованих «слезами»), то вже доволі скоро визволяється він із тих сумнівів. Пишучи «Гайдамаків», він вже свідомий, що його сумовиті думи трапляють до сердець. Він знає, що коли він співа «Грає сине море» і коли при тому плаче, тоді з ним плаче і його «громада у сіряках»²⁹⁾. І ця свідомість справжнього відгомону у земляків дозволяє йому дати відому — іронічну та гостру — відповідь московським критикам.

Ця свідомість виявляється у відомім уже зображені постатей кобзарів — а мірою утотожнення себе із віщими кобзарями може бути факт названня збірки своїх творів саме «Кобзарем». А здібність справжнього кобзаря полягає в тому, що він уміє до кожного знайти **відповідний підхід**, заторкнути почування.

«Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває про „Чалого”,
На „Горлицю” зверне;
З дівчатами на вигоні
„Гриця” та „Веснянку”,
А у шинку з парубками

²⁶⁾ «Найвпливовіший» уживаемо в розумінні: із найбільшим соціальним резонансом, бо про це ідеться в розвідці. Теза зумисне формульована обережно, — у формі припущення, бо інакше вимагала б відповідного, ширшого, уаргументовання, а вона є настільки загальновизнана, що видається зайвим довше спинятися над питанням.

²⁷⁾ М. ін., і ця студія писана в рямцях загальних святкувань Шевченкового століття, — і перші її два розділи були прочитані на Науковій Сесії НТШ у Европі, улаштованій у Парижі, 12 березня 1961 р., в часі окремого «Шевченківського тижня», підготовленого спільно загальним Громадським Комітетом та НТШ.

²⁸⁾ Перший нарис думок подав проф. д-р О. Кульчицький на Шевченківській Сесії НТШ в часі Наукового З'їзду Товариства у Берхтесгадені (Баварія) 1948 р. Резюме тої доповіді з'явилось у журналі «Сьогочасне Й Минуле» ч. 1-2 за 1949 р. («Культ Шевченка в світлі доглибної психології»). Ширше розвинені думки, але в більш популярнім викладі, у статті «Віщун-Борець-Мученик» у Збірнику-Альманаху «Наш Шевченко», виданім спільно «Українським Народним Союзом» і НТШ у ЗДА в В-ви «Свобода» (Джерзі Сіті — Нью Йорк, 1961).

²⁹⁾ Рядок 93-95.

„Сербина”, „Шинкарку”.
З жонатими, на бенкеті
(Де свекруха злая)
Про тополю — лиху долю,
А потім — „У гаю”;
На базарі — про „Лазаря”,
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйнували.
Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває, засміється,
А на сльози зверне»^{30).}

А втім постійно ростуче почуття соціального резонансу в оточенні зумовлювало і збільшенні вимоги, ставлені до самого себе і збільшене розуміння власного призначення, про що вже була мова. І тільки ця свідомість могла стати основою виняткового патосу пророчих переспівів псальмів чи самопевного «Послання».

З'ясувавши у окремім розділі, наскільки Шевченко мав свідоме бажання активно добитися відгомону в людських душах земляків, хочу ще вернутися до питання етнопсихологічного значення поодиноких констатаций (у зв'язку із основним призначенням студії, як окремого звена у циклі аналогічних етнопсихологічних дослідів). Те значення незначне, бо ж серед слив всіх спільнот є творчі одиниці з бажанням впливати на оточення. Щонайвище, можна б сказати: Шевченко міг би бути одним з доказів, що Україна належить до культурного циклу народів з індивідуалістичним та активістичним світосприйманням (утотожнюваних звичайно із народами західньої гемісфери), отже, до циклу народів, для яких чужим є образ нірвані з відчуттям найвищого блаженства у запереченні індивідуального. Активне бажання відгомону є чимось протилежним до утечі від турбот та прагнень, що стільки разів підкреслене у Шевченка, який не тільки боїться квіетистичного «сну на волі» чи спокою «гнилої колоди», але який виразно бажає собі у відсутності щастя («доброї долі») — злой долі, чи пак трагічної активності, яка, однак, виключає мляве почуття безпожиточності^{31).}

4. Сприйнятливість чужих душевних станів

Якщо у вступі відзначено, що поставання соціальних стосунків залежить від соціального резонансу, то — звичайно — ідеється не тільки про підсвідоме чи свідоме бажання того резонансу у інших, і не тільки про уміння його в інших викликувати, але також про сприйнят-

³⁰⁾ «Перебендя».

³¹⁾ «Минають дні, минають ночі».

ливість тих інших, — про їх уміння якось відповісти на виявлене бажання, про їх чутливість, рецептивність, — отже, про певну здібність реакції. Ідеється про **двокерунковість** явища: від менше чи більше активного суб'єкта до радше пасивного сприймача, який, відповідаючи на виявлені почування чи слова, сам стає й собі активним, щоб його відповідь дійшла від нього до збудника.

Коли попередній розділ був присвячений питанню активної здібності **викликати** резонанс, то тепер треба застосовитися над здібністю **сприймати** чужі бажання та **відповідати** на них.

Сам Шевченко із надзвичайним власним бажанням відгомону в інших був не менше чутливим на подібні бажання в інших. Його винятковому бажанню знаходити **співвідчування** вповні відповідає виняткова **сприйнятливість** чужих почуттєвих станів, виняткова рецептивність. Це до тої міри, що синтетично можна схарактеризувати, що Шевченкова поезія — це **або** бажання відзвуку, **або** відзвук, чи пак виразніше: це або бажання викликати резонанс або вияв його власного співвідчування з іншими. Тому — той ліричний чи драматично-ліричний тон його поезії, невід'ємний навіть у сюжетних розповідях, які нормально характеризуються епічною манерою. Шевченко не описує, він виявляє своє почування до заобсервованих явищ. З цього погляду його поезія — це безпосереднє продовження життя. Тому в Шевченка стрічаемо — з етнопсихологічного погляду так вартісну — пісенність, яка є продовженням народньої пісні і яка так вірно відбиває загальні почування, насамперед саме загальні бажання соціального резонансу, головно у постаті любови. Це співвідчування із оточенням призводить не тільки до перейняття самих почувань, але й форми їх вислову. Тому — в дальшому — стільки місця в його поезії присвячено тим, що найбільше потребують співвідчування у формі співчуття³²⁾, — всім приниженим і скривдженим, соціально упослідженим, — або виразніше: невільникам, покриткам та байстрюкам, варнакам, юродивим, — як теж — з другого боку — всім бунтарям з прометейським вогнем, які борються за покращання долі перших чи — ширше — взагалі за апостольство «правди і науки». Це до них безсмертна апострофа «Кавказу»:

«І вам слава, сині гори,
Кригою окуті,
І вам лицарі велиki,
Богом незабуті!
Борітесь — поборете:
Вам Бог помагає;
За вас сила, за вас воля
І правда святая!»

³²⁾ Слова «співвідчування» нема в словниках, але, на мою думку, цей неологізм для нюансовання думки необхідний. Співвідчування й співчуття — це: das Mitfühlen і das Mitgefühl; la sympathie і la compassion.

Це саме в тій любові до «найменшого брата» чи не найбільша подібність «Кобзаря» до Євангелії, на що однак назагал мало звертається уваги³³⁾.

Не є завданням студії шукати за причинами так глибокої співчутливості та сприйнятливості Шевченка, — нам ідеться тільки про стверджування фактів. Тільки на маргінесі можна висловити припущення, що це особисті переживання: його сирітство й самотність, кріпацтво й відчути пониження, незавидна доля приятельки діточих літ, довголітня неволя у чужині витончили його почування. Це тому Шевченкові «печаль оступить душу» на вид «малого хлопчика в селі», що «під тином сидить собі в старій ряддині»; йому ж «здається, що се я, — що це ж та молодість моя»³⁴⁾. Тому в неволі він сам плаче на вид журби товариша:

«Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль?
Що світ зав'язаний, закритий?
Що сам еси тепер москаль?
Що серце порване- побите?
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося?»^{34a)}

І коли Шевченко раз-у-раз вертається до своїх вибраних тем, які з настирливою персеверативністю повертаються в нього, то він і в програмовій площині з'ясовує ту свою основну настанову у трагічній розмові із власною душою у «Сні»:

«Хіба ти не бачиш?
Хіба ти не чуеш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синій хмарі:
Немає там влади, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чутъ.
Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з **каліки** знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обуть
Панят недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне, а **сина** кують,
Єдиного сина, едину дитину,
Едину надію — в військо оддають,
Бо його, бач, трохи... А он-де під тином
Опухла **дитина** голодна мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

³³⁾ Звичайно, треба пам'ятати, що при зближених вихідних позиціях Євангелії та Кобзаря, — при співчутливості для «останніх, що стануть першими», є й глибокі розходження, головно при розв'язуванні проблеми.

³⁴⁾ «І золотої і дорогої».

^{34a)} «Ну, що б, здавалося, слова?!».

А он бачиш?.. Очі, очі!
Нащо ви здалися?
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покритка попід тинню
З байстрям шкандибає...»³⁵⁾

Реєстр дуже промовистий і дуже переконливий для доведення тези про почуттєву рецптивність Шевченка. Говорячи сам про неї на іншому місці, Шевченко зв'язує її знову ж із словом, як одним із найкращих посередників у людських взаєминах:

«Ну, що б, здавалося, слова?!
Слова та голос — більш нічого!
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує. Знатъ, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люді»

Цю сентенцію записує поет на маргінесі **власного** переживання тоді, як він сам — у неволі — зворувився на вид чужої турботи, але вона подана в узагальненім вигляді. А втім, досі була вправді мова виключно про чутливість **самого** таки Шевченка, але помічення про його особисту сприймальності роблено на підставі «Кобзаря», який став настільною книгою українців, — в чому є незаперечний доказ, як дуже відповідав він почуванням та уподобанням українців, — знак, що подібна рецептивність була їм зрозуміла й близька, що, зрештою, зовсім відповідає загально стверджуваній почуттєвості («кордоцентричності») нашого народу.

Сам Шевченко також потверджує загальність відзвуку в земляків, коли він часто малює реакцію оточення на пісню кобзарів. Кобзаря на «розпутті» обступала громада: «Кругом хлопці та дівчата, як мак процвітає», — а коли кобзар скінчив свій принарадкій репертуар, тоді: «Кругом хлопці та дівчата слізоньки втирають», доки він не змінив журливої пісні на веселу³⁶⁾. Не диво, що назустріч кобзареві громада гуртом вибігала, вітаючи його радісно:

«Дивляться дівчата:
«Кобзар іде! Кобзар іде!»
Та всі, якомога,
Хлопців кинули, побігли
Зустрічатъ сліпого:
«Діду, серце, голубчику!
Заграй якунебудъ!
Я шага дам, — я черешень,
Всього, чого треба —
Всього дам... Одпочинеш!»^{36a)}

³⁵⁾ Рядок 121-142.

³⁶⁾ «Тарасова Ніч».

^{36a)} Мар'яна-Черниця, рядок 50-59.

Кобзаря в Україні завжди виглядають^{36б)} — його всякий знає, бо «хто грає, того знають і дякують люди».^{36в)} Чи ж диво, що кобзаря радо слухають навіть перед боєм, як це майстерно змальоване в «Гайдамаках»^{36г)}. Що ці картини не є поетичною вигадкою, про це свідчить і загальна поширеність кобзарів в Україні і їх відоме значення, і довгий час, впродовж якого вони утрималися. І те вже дозволяє на висновок, що сприятливість чи «відзвуучність» українця сильно розвинута; до цього ж кобзарі, як — почаси — безіменні творці і одночасно — почаси — носії улюбленого й поширеного репертуару — це прямий перехід до народньої творчості, якої багатство в Україні виняткове, що тільки згадуємо для цілості картини.

Але коли Шевченко із великою симпатією зображує безіменних кобзарів і їх вплив серед народу (що призводить його кінець-кінцем до самоутогожнення з ними), тоді він з подібною пошаною ставиться і до відомих творців слова, в чому вияв і його особистої рецитивності на їх слово, але й доказ поширеності тої пошани. В ранній присвяті «На вічну пам'ять Котляревському» говориться:

»Будеш, батьку, панувати
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!»

А у зверненні до Основ'яненка так таки сказано: «Тебе люде поважають», — а поважають за те, що він своїм словом збудив у них відзвук.

Ставлячися сам з пошаною до творців слова — відомих та безіменних — і свідомий великого їх значення серед народу та взагалі великої відзвуочності українців, Шевченко віщує:

«Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине!
От де, люди, наша слава,
— Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господи слово!»³⁷⁾

А наскільки те віщування було виправдане, — тобто, наскільки Шевченко правильно відчув соціальну сприйнятливість земляків, про

^{36б)} «Н. Маркевичу».

^{36в)} «Перебендя».

^{36г)} Рядки 930-1140.

³⁷⁾ «До Основ'яненка»; це місце у Кобзаря за редакцією П. Зайцева дещо інакше, але в данім випадку йду за більшістю видань, в тому числі і за виданням В. Сімовича з 1921 р. і за одним з останніх видань за редакцією М. Рильського. Пор. також видання «Радянського Письменника» (Київ 1955), що спирається на текстах «Повного зібрання творів в десяти томах», виданого Академією Наук УРСР (1951). Ідеться про рядки 50—57.

губство, якщо б її перед ним не було спинило передчуття, що Ярема на вістку про її смерть і «себе погубить». ^{39a)}

Прикладів з тієї ділянки вистане, тим більше, що до питання любови, як підстави поставання спільноти, треба буде ще раз вернутися (хоч і під іншим аспектом). Але подібне відчування гуртового «ми» видне й у більших гуртах, як це дуже вірно підмічене у пісні кобзаря про Залізняка:

«Ой, літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята:
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пiti,
Чи танцювати, то й ушкварятъ,
Аж земля трясеться;
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється». ^{39b)}

Зливання почувань спільноти в цій картині надзвичайне, і воно сливе тотожнє із зливанням почувань залюблених (порівняй вгорі: «коли плаче — то й я плачу», — а тут: «заспіває — заспівають»). А подібні картини солідарної спільноти, хоч може не так промовисто-вирізні, знаходимо їй у поемах «Іван Підкова» чи «Гамалія». На зазив отамана Підкови «Нехай ворог гине» у відповідь «кругом заревіло»: «Добре, батьку отамане!», на що він знову коротко відповідає: «Спасибі вам!». А Гамалія змальованій, наче «орел орлят мов стереже». А у відповідь на його життерадісне: «Брати, будем жити!» — вилітали зразу ж запорожці й линула їх могутня пісня:

«Слава тобі, Гамаліє,
Не весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині».

Спільнота характеризується бажанням до тривання в часі, і те бажання сильніше, що сильніша була спаяність отого «ми». І тому Шевченко у трипозі питаетесь в петербурзькій цитаделі засуджених із ним «братчиків»:

«Чи **ми** ще зійдемося знову,
Чи вже навіки розійшлися,
І слово правди і любови
В степи-вертепи понесли?»

^{39a)} Рядок 2071.

^{39b)} Рядки 1006-1017.

те може свідчити ціла історія українського відродження, яке, зачавши-ся від пісні (в розумінні мистецького слова), дійшло вершин у Визвольних Змаганнях, що були виявом повної самосвідомості модерної нації. А це для етнопсихологічного висновку дуже важливе: «відзвучність» українця є дуже велика.

5. Поставання спільноти

Охота одних підсвідомо знаходити чи свідомо викликати відгук і здібність того відгуку в інших стає підставою соціальних стосунків, які є передумовою творення спільнот. Інтенсивність та частота соціальних стосунків спричинюється до того, що для одиниці люди починають поділятися на різні категорії, — близьких та далеких, що дуже добре узмістовлюють зaimенники: **я** і **ти**, чи **я** і **ви** виразно відзначає близькість стосунків між одиницями, тоді як байдужість є у окресленнях: **я** і **він**, чи **я** і **вони**. В зaimеннику «ми» вже виразно відзначена спільнота, солідарність, єдність. І це тоді, коли одиниці «я» і «ти» дійуть до певного стоплення у «ми», постає спільнота, при чому обидві одиниці тоді ідентифікуються. Це дуже гарно може бути підкреслене у поетичній метафорі, і так воно й справді є у Шевченка.

Спільнота закоханих дуже добре схоплена у повній тотожності почувань:

«Коли плаче, то **й я** плачу;
Коли ні — співаю!
Коли ж згинув чорнобривий,
То **й я погибаю».³⁸⁾**

Тут так і відчувається повне органічне злиття, яке степенується ще в метафорі, коли дівчина бажає стати квіткою-калиною на могилі мертвого, — квіткою, яка з могили виростає. Це прямо доходить до матеріальної єдності, завершеної, однак, бажанням бути ще й після смерті помічним:

«**I** квіткою **й калиною**
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,
Не топтали люди.
Увечорі посумую,
А вранці поплачу;
Зійде сонце — утру слози,
Ніхто не побачить».

Щоб залишилось ще при тій самій категорії явищ, треба пригадати, що Ярема на вістку про трагічну долю улюбленої Оксани вмліває,³⁹⁾ а сама Оксана була б у страху перед поганьбленим поповнила само-

³⁸⁾ «Вітер буйний».

³⁹⁾ «Гайдамаки», рядок 1426.

— те слово правди і любови, яке саме з них створило з'єднаний гурт. Але саме те передчування наближення небезпеки приводить перед очі картину ще більшої спільноти, в ім'я якої братчики «братались» і якій присвячували свої слова «правди і любови», і тоді Шевченко нарадує:

«Смирітесь, молітесь Богу
І згадуйте один другого;
Свою Україну любіть!»

Отак бачимо, як почуття спільноти, як відчуття спаяного «ми» переходить послідовно з менших на що раз більші гурти, щоб вкінці дійти до відчуття національної солідарності, при чому поодинокі члени тої спільноти можуть зо собою взагалі не знатися. Коли в бажанні «брать визволити» в Гамалії чи в понурі обвинуваченні Петра I. Полуботком за трагічну долю козаків⁴⁰⁾ можна б добачуватися ще певної становової солідарності козаків (як вужчої спільноти), тоді в полуємнім зазиві «Обніміте ж, брати мої, найменшого брата» вже ясно підкреслено всенациональність. Коли ця солідарність вимагає взаємної допомоги (і іноді навіть самопожертви) у **внутрішньому** житті, тоді у стосунку до **зовнішнього** ворога вона ставить перед очі конечність оборони загрожених. Цю конечність з винятковим згущенням барв змальовано в могутній промові благочинного у «Гайдамаках» (стосовно до поляків) і в підкресленні мужньої постави «одного козака із міліона свинопасів» із «Юродивого», що станув в обороні:

«моїх святих киян
І ваших чепурних киянок»,

відданих на поталу профосів п'яних російського царя та його за-проданців.

Ця спільнота, яка в зовсім іншому аспекті узмістовлюється у ядерному запиті — «де наші панують»,⁴¹⁾ поширюється в часовому розумінні, вона охоплює «живих, мертвих та ненароджених», як це видно у «Посланні», і тому зовсім послідовно Шевченко питаеться, чиї ми діти; тоді в тому «ми» може не бути ніякого конкретного живучого «я», а проте почуття спільноти не затрачується, так як це прекрасно видно у питанні, яке стосується давнominулого:

«За що боролись **ми** з Ляхами?
За що **ми** різались з Ордами?
За що скородили списами
Татарські ребра? Засівали,
І рудою поливали,
І шаблями скородили?»⁴²⁾

Звідти турбота за могили давнopoхованих, хоч нам особисто тільки: із їх вчинків знайомих:

⁴⁰⁾ «Сон», III., стор. 38.

⁴¹⁾ «До Основ'яненка», рядок 16.

⁴²⁾ «Чигирин».

«Згадайте праведних гетьманів:
Де їх **могили**? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряниця стоїть
Хоч би убогая **могила**?
Де Наливайкова?»...⁴³⁾

До якої міри може дійти оте почуття **нерозривності** — інтегральності — у меншій чи більшій спільноті, видно з одної з найплястичніших Шевченкових візій старого козака, що на склоні років, сам «стар і немощен», жертує Україні своє майно

«І трьох синів своїх. Нехай,
Я думав грішний перед Богом,
Нехай хоч **часточка убога**
За мене піде, за наш край,
За церков Божую, за люди...»⁴⁴⁾

Коли нормальню звикли ми виходити від одиниці до спільноти й говорити, що це одиниці творять спільноту, тоді в цій картині спільнота **розділеновується на одиниці**, наче б то одиниці навіть не мали свого окремого існування. А жертвування цілого життєвого дорібку: синів і всього майна для великої спільноти — Батьківщини також чимало говоритъ.

Відчуття спільноти може ще ступенуватися до розуміння **всього людства**, об'єднаного в ім'я найвищих і найчистіших ідеалів, як останньої спільноти, до якої йдемо, — єдиній перед Богом і відповідальної перед Ним. І таку спільноту показує нам Шевченко в однім із останніх своїх творів, коли він у нашім імені молиться:

«Злочинаючих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй!
А довброзиждушим рукам
І покажи і поможи,
Святую силу низпошли!
А чистих серцем? — Коло їх
Постав Ти ангели свої
І чистоту їх соблюди!
А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли!»⁴⁵⁾

У висліді можна сказати, що Шевченковими творами можна ілюструвати тези соціологічної студії, чи пак стисло соціологічного викладу про зливання одиниць, оживлених почуттям спільнотного «ми». При тому

⁴³⁾ Виняток із щойно згаданої промови благочинного із «Гайдамаків», 1773-1178.

⁴⁴⁾ «Буває, в неволі іноді згадаю...»

⁴⁵⁾ Поезія написана в останнім році життя, 27 травня 1860 р.

Шевченко ані соціолог, ані ніколи не ставив собі ціллю висловлювати будь-які соціологічні погляди у своїй поезії, яка залишається завжди чистою поезією. Але саме ця «багатопляновість» його поезії є доказом її геніяльності й багатства душі поета. В тому аспекті можна продовжувати дослід і йти далі: студіюючи модерний соціологічний підручник і віднаходячи елементи, від яких залежить поставання спільноти, чи душевні стани, які в сумі складаються на відчуття «ми», можемо зразу ж находити відповідні ілюстрації у Шевченкових поезіях, які постали, прибл., 100 років до написання підручника чи до поставлення тез. Для прикладу коротка аналіза кількох картин.

В лас не «я» на задньому плані: Резюмуючи погляди сучасної соціології у моєму «Нарисі соціології»,⁴⁶⁾ писав я у розділі «Гіндо життя у спільнотах» дослівно: «Сьогоднішня наука заперечує раніше поширеній погляд, ніби людина є егоїстичною істотою, відокремленою від усього світу. Свідомість власного «я» не кінчається на власному тілі людини й на власній особовості». Іншими словами: свідомість власного «я» часто відступає на задній план. Яку прекрасну ілюстрацію того маємо в поезії «І золотої і дорогої», коли Шевченкові не жаль своєї долі молодої, хоч як безнадійно важкою вона була! Власні переживання сходять на задній план, хоч вони й не забиваються! Вони дозволяють зрозуміти аналогічну долю іншої людини, — в даному випадку малого селянського хлопчика, — і вони призводять до турботи за долю іншого, який не знатиме, «де дітись на сім широкім, вольнім світі», якому «даремне, марне пролетяє його найкращій літа», який буде поневірятися у наймах, щоб врешті опинитись у москалях...

Дослівно цей самий мотив у «Мені однаково», тільки тут власне «я» сходить на задній план не в зустрічі з іншою людиною, але із спільнотою. Важка була доля Шевченка у неволі, — незавидна! З маривом смерти «в снігу на чужині» він тривожився, що не залишить найменшого сліду по собі й що його пам'ять буде забуватися у земляків, за яких він себе пожертвуває. А проте, він знову ж — у обличчі того ж жахливого передчува — опановується, зіштовхує своє власне «я» на задній план, щоб в цілому скерувати свої мислі на Україну, яку «злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окраденую, збудять!» У тому самому пляні мальований, як символ, і «цар волі» зі «Сну»:

«В кайдани убраний,
Цар всесвітній, цар волі, — цар
Штемпом увінчаний!
В муці, в каторзі — не просить,
Не плаче, не стогне...
Раз добром налите серце
Ввік не прохолоне!»

⁴⁶⁾ Пор. нотка I-ша. Скрипт, позначений роком 1949, був фактично виданий 1950 р. Все таки, треба сказати, що від написання скрипту до теперішньої студії минуло 11 років, що може бути достатньою запорукою, що думки обидвох праць кристалізувалися **незалежно** від себе. Наведена цитата із стор. 66 скрипту.

Тут доходимо до певного заперечення власного «я» для добра інших!

«Життя в тобі». Так то (і тут знову цитую сформульовання «Нарису соціології») «свідомість власного „я“ переходить непомітно у свідомість вищого типу, у свідомість спільнотного „ми“». Батько і син, чоловік і жінка чи ціла родина почуваються як ціле... І це істотне для людини: людина може жити „в інших“, але вона теж хоче чи мусить жити в інших! „В тобі“ не значить „поза мною“, — це часте формулювання закоханих людей.» І знову ж побачимо, як це життя «в тобі» відбилося в поезії Шевченка.

Вже в картині залибленої дівчини є чимало елементів «життя в милім», коли його відсутність міняє цілу картину оточення; виразно видно, що дівчина не має свого самостійного життя, а існує потребою жити в обранцеві свого серця:

Як про милого нема вістки,

«Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає, як сирота
Білим світом нудить.
Без милого — батько, мати
Як чужії люди;
Без милого сонце світить,
Як ворог смеється;
Без милого скрізь могила!»⁴⁷⁾

«Життя в тобі» виразніше виходить у малюнку Яреми та Оксани, коли Оксана «плачє, смеється, як він того хоче», «і мре, як оживає, святим духом перед очима понад ним вітає». ⁴⁸⁾ Знову ж Ярема, сподіваючися роздобути враз із славою «срібло-золото» мріє, про свою Оксану:

«Одягнү тебе, обую,
Посажу, як паву,
На дзиг'лику, як гетьманшу,
Тай дивитись буду...
Поки не вмру, дивитимусь!»^{48a)}

Йому виразну приємність справляє, що це він її зодягне та обує, що це він її обсиплє багатством (яке для нього самого не мало б навіть великого значення!); але найхарактерніше, як він в неї вдивлятиметься, наче б то він у ній щойно бачив відбиття самого себе! Послідовно висловлює Шевченко, на іншому місці, ⁴⁹⁾ таку сентенцію:

⁴⁷⁾ «Тополя», рядки 74-84.

⁴⁸⁾ Гайдамаки; це місце цитоване за варіянтом у виданні В. Сімовича. (Стор.

47). У виданні П. Зайцева це місце назване тільки у варіятах до рядка 365-367.

^{48a)} Рядки 690-694.

⁴⁹⁾ «Москалеві Криниці», I-ша версія; рядок 58-60.

Люби ж, мій друже, жінку, діток,
Діли з убогим заробіток,
То легше буде й зароблять»

В цій сентенції виразний перехід від власної родини (і від «життя в родині») до радості з творення добра іншим, — до бажання жити радістю інших, — до життя в інших (але ще в однинчому розумінні). Добро, зроблене близьньому, стає глибокою причиною власної радості. В неволі думка про Україну заспокоює поета і мрія про неї дає йому хвилину щастя, яке він порівнює з почуттям доброго діла: «І мов добро кому зроблю, так любо серце одпочине». ⁵⁰⁾ А через два роки ця ж сама думка знову вертається, тільки поширена, плястичніша! Коли іноді — наївіть в неволі — опанує людину якась внутрішня радість, то Шевченко знову ж порівнює її із радістю доброго вчинку:

«Що ж це зробилося з старим?
Чого зрадів оце? — Того,
Що, бачите, старий подумав
Добро якесь комусь зробить.
А що ж, як зробить? Добре житъ
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любить!»...^{50a)}

Не можна виразніше підкреслити щастя, породженого чужою радістю, спричиненого зробленим добром. І в тому дуже виразно схоплено істоту життя в інших, при чому для підкреслення вжито ще й метафори, що дуже плястично малює силу почування при допомозі різких контрастів:

«Отак, буває, в темну яму
Святе сонечко загляне,
І в темний ямі, як на те,
Зелена травка поросте!»

Ті плястичні ілюстрації життя в іншій людині, які так гарно ілюструють соціологічні тези, мають таки в Шевченка ще й своє філософічне завершення, коли він, передумуючи своє життя та питуючи себе про виповнення свого життєвого призначення, в розпуці викликує:

«Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?»⁵¹⁾

«Життя в інших». Ця філософічна проблема «життя в інших», але насамперед ще в індивідуальному розумінні (роблення радості близькім) веде нас до проблеми «життя в інших», але в колективному розумінні: життя в спільнотах! Щоб вернутися знову ж до стислого формулювання, зацитую ще раз згадуваний «Нарис соціології», при

⁵⁰⁾ «То так і я тепер пишу»; Орська Кріпость, 1847 р.

^{50a)} «Буває іноді старий»; Кос-Арал, 1849.

⁵¹⁾ А. О. Козачковському; рядок 102-103.

чому нова цитата починається точно з місця, на якому урвалася попередня: «Але це почуття спільноти (яке виражується в «житті в тобі») не обмежується на **малих гуртах** (родині чи близьких!). Як радо жертвує революціонер особистим щастям, — свободою, для свідомості, що цим він спричинюється до загального добра свого народу».

Це «життя в Україні та в українцях» пробивається в Шевченка із великою силою у вступі до «Послання», коли він, «**мов окаяний**», і день і ніч плаче саме тому, що його земляки забули жити радістю і болем своєї батьківщини й своїх єдинокровних закутих братів. Повнота щастя може бути тільки тоді, як е:

«В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля!»

Це життя «в спільноті», — «у нації» може дати силу й видергливість у найскладніших ситуаціях, коли особисте майбутнє вповні безнадійне! Це ми прекрасно спостерігаємо в Шевченка саме в один з найтрагічніших моментів його життя, коли він в петербурзькій цитаделі, на порозі заслання кріпить себе і своїх друзів могутнім зазивом «Свою Україну любіть»,⁵²⁾ — і коли він навіть, наче зумисне для з'ясовання конкретної ситуації, уточнює, що любити її треба й «во врем'я люті», ба щобільше: «в останню, тяжкую мінуту!» Скільки сили в тім внутрішнім переконанні, того доказом може бути факт, що за деякий час приходить той самий мотив майже у тій самій формі, коли він знову ж звертається до «своїх союзників»,^{52a)} тобто до засуджених «братчиків», і коли відгадуючи їх турботи, співчуває їм і потішає їх:

«Любітеся, брати мої,
Україну любіте,
І за неї, безталанну,
Господа моліте!»

Повна аналогія у малюнку «Ченця», який на схилі життя, розчарований і зневірений, у розpacі питаеться:

«Для чого я на світ родився?
Свою Україну любив?»

І зразу ж, мов у відповідь на цей глибокий сумнів, приходить сцена, коли на звук великого дзвону чернець смиренно надіває свій клобук, бере патерицю й чотки, хреститься і поспішає молитися за Україну! Бо поза Україною йому життя немає!

Якщо повного життя поза спільнотою нема, тоді спільнота для свого утримання вимагає офіри, — нерідко офіри життя своїх членів. Ми вже знаємо, як старий козак висилає боротися за Україну трьох синів, а коли приходить час, він і сам іде на Січ, щоб з «Товариством» зложити вкуп голову за волю. І спільнота життя й смерти з'ясована у описі Шевченка наступними словами:

⁵²⁾ «Чи ми ще зайдемося знову?».

^{52a)} «Згадайте, братія моя».

«Усі ми однако на волі жили,
Усі ми однако за волю лягли,
Усі ми і встанем!»⁵³⁾

Одна з найжахливіших, але одночасно найтрагічніших та наймогутніших картин смерти за Україну — в описі злочину Гонти, коли він, ховаючи зарізаних синів, з плачем промовив:

«Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Подивіться! Ви за неї —
Й я за неї гину!»⁵⁴⁾

Цей мотив у свому античному трагізмі настільки сильний і персеверативний, що Шевченко до нього вертається двічі: в присвяті «Н. В. Гоголю» й у поемі «Холодний Яр», коли він як справжню офіру цілопалення пригадує:

«Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, за славу, за братерство,
За волю України»

чи коли він — згодом — заступаючись за гайдамаків, відповідає на закиди:

«Брешеш, людоморе!
За святую правду, волю
Розбійник не встане...
... Не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою Україну!»

І наче апoteозою життя в інших є коротка присвята Марку Вовчку, коли поет на схилі життя, **турбуючися долею України**, благав Бога:

«Щоб наша правда не пропала!
Щоб наше слово не вмирало!»

Коли ж Господь вислухав його молитву й післав йому на зміну **«кроткого пророка»**, — Марковичку, тоді Шевченко звертається до неї:

«Світи ж на мене іogrій,
І оживи побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднєє, і оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини возвзову,
І думу вольную, о, доле,
Пророче наш, моя ти доню!
Твоєю думу назову!»

⁵³⁾ «Буває в неволі іноді згадаю», пор. місце, до якого стосується помітка 44.

⁵⁴⁾ «Гайдамаки», рядок 2422-2425.

Вбачаючи в Марковичі ї свою наслідницю, Шевченко сподівається, що в її думі буде жити його пісня, а тим самим і він сам, а все те діється в ім'я спільноти життя у великій спільноті, в Україні!

Перенесення почувань. У справжній спільноті, символізованій визначенням «ми», легко переносяться почування, чи пак одиця боліє смутком та радується щастям інших, близької одиниці чи рідного гурта. В одній із своїх ранніх думок Шевченко так з'ясовує жах чужини серед чужих людей: «ні з ким буде поплакати»,⁵⁵⁾ то значить найти співчуття чи виявити співчуття.

Співчуття матері до сина-в'язня змальоване у Шевченка у присвяті Костомарову, писаній після того, як він побачив його матір, що йшла до в'язниці на коротке побачення:

«Чорніша чорної землі
Іде, з хреста неначе знята».

І ця картина так ділає на поета, що він, — який ще перед хвилиною жалів, згадавши батьків в домовині, «що нікому мене згадати», — реагінє з особистого бажання найти співчуття і починає молитися:

«Молося, Господи, молюсь,
Хвалить Тебе не перестану,
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, — мої кайдани!»

Ця ж сама думка вертається і згодом, на засланні вже, коли Тарас, згадавши ніжнє піклування матері-кріпачки в часі дитинства, доходить до переконання, що добре сталося, що вона «зарані спать лягла», бо інакше доля сина була б для неї нестерпною.⁵⁶⁾

Сили символу досягає змальовання співчуття Дитини-Ісуса для Марії. Коли Марія, замислившись, заплакала:

... «неначе
Окропу капля, як огонь,
На нього впала, і воно
Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла, сміючись,
Щоб він не бачив; і небозі
Не довелося одурить
Малого сина: подивилось,
І заридало!»^{57).}

В цій картині важливе, що співчуття з'являється, заки ще дитина могла зрозуміти причину суму, — на підставі самого відчуття загального болю, прикриваного силуваним усміхом.

⁵⁵⁾ «Тече вода в синє море»; тут треба б також пригадати цитоване вже місце із «Вітре буйний», коли молода, побиваючися за міллим та згадуючи своє щастя з ним, каже: «Коли плаче, то й я плачу», чи «Коли ж згинув чорнобривий, то й я погибаю». Ярема, уявляючи сподівані терпіння Оксани, сам важко терпіть і не може найти собі спокою («Гайдамаки», рядки 1509-1550).

⁵⁶⁾ «І виріс я на чужині».

⁵⁷⁾ Цитоване за виданням Рильського, стор. 475.

Сказане досі стосується індивідуального співчуття на тлі малої спільноти, тобто йдеться про безпосереднє співчуття **найближчих**. Але зовсім подібно й у випадку великої спільноти. Наче переходом можна уважати співчуття Залізняка до Гонти; щоправда, спільна доля їх особисто зблизила, і вони були друзями, але їхня дружба випливала із любові до спільної справи. Отож Залізняк на вістку про жахливі муки Гонти «заплакав вперше зроду; сльози не втер, умер неборака»⁵⁸⁾. Звичайно, такий біль можливий тільки у зв'язку з тим, що смерть Гонти випливала із загального важкого стану України.

В «Чигирині» важка доля Батьківщини викликає сльози самого Шевченка, а кобзар спогадом про важкі минулі часи призводить до плачу своїх слухачів.⁵⁹⁾ А коли Шевченкова кімната заповнюється привидами предків, яких він питается, чому вони сумують, і коли вони йому пояснюють: «Не весело, сину! ... Плаче Україна!», тоді плаче й сам поет.⁶⁰⁾ А з козаками на чужині, співчуваючи загальному горю України та їх особистому становищу, заплакала Мати Божа сльозами святыми, неначе за сином...⁶¹⁾

Якщо говорити про переношення почувань у спільноті, то — звичайно — треба б говорити не тільки про відчуття чужого болю, але й **чужої радості**. Але с це незвичайно характеристичне для Шевченка, що тоді як прикладів співчуття в нього чимало (і наведені цитати можна б, безперечно, ще помножити), тоді **дуже мало малюнків відчуття чужої радості**. Звичайно, воно випливало із важкого життя поета, коли він не тільки рідко бачив радість, але й був спеціально вразливий на біль. Але в тому факті посередньо відбивається й важке становище України, яким Шевченко так перейнявся, що він не міг бачити одиничних проявів щастя, коли в смутку перебував загал.

Все таки, є декілька місць, які можуть бути ілюстрацією схоплення й того роду почувань у спільноті. Кобзар, вчуваючися в настрій оточення, переходить від поважних до жартівливих пісень⁶²⁾, а подруга на радісне визнання дружини, що він щасливий, відповідає: «І я, друже, з тобою щаслива!»^{62a)}. А в родинній ідилії, — коли «веселая, сміючись, мати цілує діда і дитя», дід відповідає їй щасливим усміхом^{62b)}.

Таким чином, маємо повну картину соціальних реакцій у спільноті, об'єднаній почуттям спільного «ми». Найкращий знак, як глибоко Шевченко ту спільноту відчував. Подані уточнення — це дальші елементи, що вказують на суспільницьку вдачу поета, але поскільки його почування тісно пов'язані не тільки із малою спільнотою — родиною

⁵⁸⁾ «Гайдамаки», рядок 2536-2538.

⁵⁹⁾ «Тарасова Ніч».

⁶⁰⁾ «Гайдамаки», рядок 128-129.

⁶¹⁾ «Іржавець».

⁶²⁾ «Перебендя».

^{62a)} «Посаджу коло хатини».

^{62b)} «І досі сниться».

чи оточенням, але й з нацією, можна сподіватися, що Шевченкова постава доволі характеристична для українця взагалі, що вимагало б підтвердження у дальших аналогічних студіях.

6. Любов і бажання родинного життя, як вияв потреби соціального резонансу

З'ясувавши в попередніх розділах студії, наскільки в Шевченковій поезії виявилася внутрішня потреба — автора й української спільноти — знаходити відзвук у інших і вказавши на зв'язок між тою потребою та поставанням спільноти (в загальному розумінні, без конкретизації), хочемо з черги детальніше спинитися над виникненням одної з конкретних форм спільноти — найменшої, але найспаянішої, тобто родини. Безперечно, цікаво вже, як це виникання родини відбилося в Шевченковій поезії, саме з огляду на аналізу соціального аспекту в поетичній творчості Шевченка (на який ми, зокрема, вказали в попереднім розділі). Цікаво також, як сам поет ставився до родини, але насамперед цікавий етнопсихологічний бік питання, бо саме загальність бажання любові в українській спільноті і конечність завершити любовні почування у родинному житті найкраще характеризують поширеність в українців потреби соціального резонансу, зрозуміння, гармонії почувань. При тому в аналізі обмежуюся до найістотнішого, бо докладніше тему опрацьовано в інакшому зв'язку, — у соціологічній студії: «Українська родина в поетичній творчості Шевченка»⁶³⁾.

Любов — це насамперед утеча перед самотністю і бажання зрозуміння, і це прекрасно видно в поезії Шевченка, який насамперед говорить про любовну тугу самотніх, покинутих, забутих... Поет мильосердиться у своїй першій поезії над молодою сиротою, яка над усе полюбила «козацькі очі», і він просить для неї Божого змилування;

...«Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки!
Одна, як та пташка в далекім краю!
Пошли ж Ти їй долю, — вона молоден'ка,
Бо люде чужій її засміють»⁶⁴⁾.

Самотній також сирота Ярема, і його самотністю вияснюється глибина його любові до Оксани. Його самотність виразно змальована у словах: «Сирота Ярема — сирота убогий: ні сестри, ні брата, нікого нема!». Але його щастя, зумовлене відзвуком в улюбленої дівчини, підкреслене у контрасті: «Сирота Ярема — сирота богатий! Бо є з ким заплакать, є з ким заспівати!»

⁶³⁾ Студія досі не публікована; читана на Конгресі Української Вільної Науки, відбутім у століття смерті Шевченка у Нью-Йорку, в березні 1961 р. Перший розділ доповіді присвячений питанню: «Значення любові в українців».

⁶⁴⁾ «Причинна», рядок 52-56.

А коли йому в однім моменті видається, що Оксана його забула, то реакція в нього наступна:

«На що мені врода,
Коли нема щастя, коли **нема долі!**
Літа молодії марно пропадають,
Один я на світі — стебло серед поля,
Його буйні вітри полем рознесуть.
Так і мене люде **не знають**, де діти.
За що ж **одцурались?** Що я **сирота?**
Одно було серце, **одно на всім світі,**
Одна душа щира!»

Справді, важко уявити тісніший зв'язок між бажанням утечі від самотності й любов'ю, як у цім місці. А глибину почування можна ще відчути у бажанні розчарованого Яреми, який бажає смерти, але рівночасно бажає, щоб бодай після смерті Оскана ще таки за нього помолилася.

Коли ж непорозуміння вияснилося, алеж Оксана опинилася у скрутній ситуації, тоді Ярема, турбуючися судженою, не знає, де дітися, хоч тим часом доосновно змінилося його соціальне становище:

«В червонім жупані,
І золото, і слава є,
Та **нема Оксани!**
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати!
Один-один сиротою
Мусить пропадати!»⁶⁵⁾.

Який глибокий зв'язок між відчуттям самотності сироти й бажанням знайти резонанс у дружини, можна судити з того, що картини самотності («стебла серед поля») й любовної туги повторяються у Шевченка, і то в різні часи й у різній поетичній формі, як ось напр. у думті:

«Ой, одна я, одна,
Як билинонька в полі,
Та не дав мені Бог
Ані щастя, ні долі!
Тільки дав мені Бог
Красу, карії очі,
Та й ті виплакала
В самотині дівочій.
Ані братіка я,
Ні сестрички не знала,
Між чужими зросла,
Та вже й в'яннути стала.
Де ж дружина моя?

⁶⁵ «Гайдамаки», рядки 346-347 і 360-361; 617-626; 1833-1839.

Де ви, добрій люде?
Іх нема... Я сама,
А дружини — й не буде!...»⁶⁶).

Звичайно, вірш алегоричний, — і в ньому, безперечно, йдеться про автобіографічну риску поета, свідомого, що перед ним безпросвітні роки терпіння й самотності, але чи ж це не характеристичне, що для змальовання своєї власної сподіваної самотності на засланні поет вибирає образ самотньої дівчини без дружини?

Коли Степан нагло дізнається, що він сирота без батька та матері, їх що Ярина не сестра йому, і коли він — зрештою, за сугestією прибраного батька — бажає в Ярині бачити свою майбутню дружину, тоді він у хвилині близької розлуки побоюється: чи згадає вона його, чи забуде?⁶⁷). Отже ж знову річ у резонансі.

Істотне для молодої людини, це те, щоб можна було «серцем по-ділитись», бо серцю тяжко «битись одинокому»⁶⁸), і для самотньої людини без значення краса чи слава, вигідне життя чи багатство, як це видно у низці Шевченкових думок.

Багатська доня радо вийшла б заміж за чорнобривого сироту, бо хоч

«І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я!»

А інша, що «дружини не має»⁶⁹), жаліється, як то її «дівочі, молодії веселії літа, як квіточка за водою, пливуть з того світа». Ще інший^{69а)} страшно «увесь вік діуввати», ні з ким не кохаючись, а інший хочеться просто забуття: вторгувавши за продані козакам бублики п'ятака, вона два шаги пропиває, а за копійку наняла дудника, щоб вона мала почуття, що це він для неї грає...^{69б)}). І до питання незаспокоеної дівочої любові вертається Шевченко і в останні роки життя, коли він напівжартівливо, напівтрагічно виспівує:

«Ой, маю, маю я оченята —
Нікого, мати, та **оглядати**,
Нікого, серденько, та оглядати!
Ой, маю, маю і рученята —
Нікого, матінко, та **обнімати**,

⁶⁶) «Ой одна я, одна»; «Гайдамаки» писані 1841 р. — «Думка» 1847 р., — після того, як Шевченко станув на вершинах своєї поетичної слави. «Гайдамаки» — сюжетна історична поема, а «Думка» (до речі, перша в'язнична думка) — імперсональна лірика.

⁶⁷) «Сліпий», рядок 230-231.

⁶⁸) «Дівочій ночі».

⁶⁹) «Закувала зозуленька».

^{69а)} «Не тополю високую».

^{69б)} «Утоптала стежечку», а зовсім подібно й у думці: «Як би мені, мамо, намисто».

Нікого, серденько, та обнімати!
Ой, маю, маю і ноженята,
Та **ні з ким, матінко, потанцювати,**
Та ні з ким, серденько, потанцювати»⁷⁰).

Вже ті цитати вказують на поширеність явища, і вони вповні підтверджують висновок згадуваної вже студії, зроблений на підставі обширнішого матеріялу. В ньому зазначається, що для поширеності бажання душевної гармонії залюблених (тобто для бажання повноти відзвуку у вибраної людини) менше характеристичні «сюжетні» оповідання про любов та залюблених, які, кінець-кінцем, можна б вияснити впливом романтичної доби й манери, ані навіть не особисті дегресії самого Шевченка у «Заспіві» чи в «Гайдамаках», зрозумілі в молодої, спраглої особистого щастя людини, але оті численні «думки», якими переплетена вся творчість Шевченка, — від найранішої думки «Вітре буйний» через численні думки заслання, кидані на папір наче для розваги, аж до пізньої «Над Дніпровою сагою», писаної несповна за 9 місяців до смерти, коли настрій поета ставав щораз більше згущений, чи навіть «Тече вода з-під явора» з листопада 1860 р. Це наче загальна любовна туга українця знайшла своє відбиття в тих думках; це наче народня пісня, якою гомоніла Україна, перелилася в поетові слова, щоб у новій формі вернутися знову до жадних любові людей. Тільки коли в попередній студії — згідно з темою — покладено наголос на поширеність ідеальної любові, як основи **української родини**, так тепер ідеться головно, щоб на поширеності любові вказати, наскільки для українців (як для певної етнічної групи) конечний **відзвук, соціальний резонанс**, потрібний до постання спільноти.

Послідовно це бажання відзвуку й контакту, видне у любові, мусить вести до бажання певної стабілізації, певного завершення у оформленій спільноті, якою є родина. І бажання родинного життя є для українця в однаковій мірі сильне, що й бажання любові, — і для нього є природним і зрозумілим явищем, що це саме в родинній спільноті відзвук є найповніший.

«Чи вік же їй продівуват, — знасити брівоньки ні за що»⁷¹) — це питання, яке випливає з глибокого переконання в суспільності, яка уважає життя в родині, як щось зрозуміле та нормальнє. Тому то у вдови, яка втратила сама повноту родинного щастя, зразу ж «просохли очі», як вона тільки віддала свою доньку заміж і, таким чином, дійшла до нової родини^{71a)}). І часто буває навіть для оточення незрозумілім, якщо хтось вертається із чужини до рідного села, якщо він в ньому не залишив родини, в якої міг би знайти теплий привіт чи зрозуміння^{71b)}). А брак родини однозначний із браком відповідного резонансу. Символічно це змальоване у «Москалевій Криниці», коли са-

⁷⁰) Думка «Ой, маю, маю я оченята» з 10 червня 1859 р.

⁷¹) Друга редакція «Москалевої Криниці», рядки 43-44.

^{71a)} Перша редакція, рядок 48.

мотній Максим, — втративши давно родинне щастя, на старість ще колає криницю, щоб і його не забули, як батька згадують діти, як чоловіка згадує жінка; він надіється, що викопана криниця запевнить йому вдячність громади:

«В холодочку посідають
Та тихо, та любо,
П'ючи воду погожую,
Згадують Максима» ...

Любов, що не завершиться в родині, залишає тільки спогад та біль: Якщо «не побрались», то й «розійшлися, мов не знались»...⁷²⁾ І тоді літа марне проходять!

«Помарніли ми обое:
Я в неволі, — ти вдовою;
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії годи,
Як жили колись» ...

А якщо хтось замолоду легковажив собі ролю родини, не хотячи «у запічку дітей годувати», тоді на старість жде його важка доля, як того козака, що калікою вернувся із Запоріжжя⁷³⁾:

«Нема кому привітати,
Нема з ким пожуритись!
Треба б було молодому,
Треба б одружитись!
Минулися молодії
Веселії літа, —
Немає з ким остилото
Серденка нагріти,
Нема кому зострінути» ...

Тут розуміння родини, як спільноти, що запевнює соціальний резонанс, дуже й дуже акцентоване! Взагалі ж турбота, чи саме на старість не втратиться соціального резонансу, змальована частіше: мати «Катерини», проганяючи грішну доню, турбується:

«А хто ж мою головоњку
Без тебе скроває?
Хто заплаче надо миною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде? ..⁷⁴⁾»

^{71б)} Рядки 213-215: «Чого ж він придібав? Нема в його хати, ні сестри, ні брата, нікого нема. Чого ж він притлентав?»

⁷²⁾ «І широкую долину».

⁷³⁾ «Не хочу я женитися».

⁷⁴⁾ «Катерина», рядки 205-212.

І зовсім подібно — тільки на цілком іншому тлі, турбується старі Трохим і Настя із «Наймички»:

«Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає?
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно
В добрую годину
І згадає, дякуючи,
Як своя дитина?»

Тому то й такий сум у пізній думці «Над Дніпровою сагою», в якій старий козак порівняний до самотнього явора, що йому вода корінь мие: і козак журиється:

«Що без долі, без родини
І без вірної дружини, —
І дружини і надії
В самотині посивіє!»

Тому то брак родини відбивається важко на самотній дитині (сироті чи байстрюкові), якій ніщо не зостається:

«Хто з ним заговорить?
Ні родини, ні хатини!
Шляхи, піски, горе»...^{74a)}

На тому тлі зрозуміємо й бажання, яке ніколи не залишало Шевченка, що до самої смерті бажав одружитися:

«А я так мало-небагато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку»⁷⁵⁾ —

згадує Шевченко у неволі, щоб вернутися до картини рідної хати на порозі смерти, після невдачного женихання до Ликери:

«Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу,
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті,
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присниться діточки мені,
Веселая присниться мати...»⁷⁶⁾

^{74a)} Там же, рядки 704-706.

⁷⁵⁾ «Не молилася за мене» («Хатина»).

⁷⁶⁾ Поезія писана 27 вересня 1860 р.

А ще й згодом, огірчений та розчарований, каже, що йому треба б «одружитись хоча б на чортовій сестрі!»⁷⁷⁾.

Перехід від родини до рідної хати (чи навіть цілого обійстя) і тісний зв'язок родини і хати дуже характеристичні, бо, як це прекрасно бачимо в поезіях Шевченка, рідна хата просто символізує родину, стається навіть її синонімом. Дістється це знову ж у повній згідності із ствердженнями модерної соціології, яка каже (цитую знову ж за згаданим вже «Нарисом соціології»): «Можуть існувати люди, які з соціального погляду нам чужі, байдужі, далекі, — отже люди, які з соціального погляду для нас мертві, які є речами. І навпаки, є деякі речі, які, мертві своєю природою, в дійсності є дорогі для нас: напр., наш родинний дім, наше хазяйство, ціла низка родинних портретів чи пам'яток»... В цій констатації відзначено рівночасно значення приватної власності у житті спільноти. Як бачимо, приватна власністьтворить із спільнотою людей певну **нерозривну цільність**, і тому вона така з соціального погляду важлива, а брак її мусить бути чимось проти-природним.

Значення хати, як живої, хоч природою й мертвої речі, є поезією Шевченка унагляднене, (як це ми вгорі бачили), а прикладів можна знайти ще більше⁷⁸⁾, як от хоч би пригадати, що тринадцятилітній Шевченко, усвідомлюючи собі свою сирітську самотність, інстинктово каже: «**Нема в мене хати!**» І мабуть, дуже близьким до загальної опінії села є опис, коли громада дивується, що Максим вертається з «москалів» у рідне село, коли в нього нема не тільки родини, але й нема хати!⁷¹⁶⁾

Якщо любов та родину розглядати у зв'язку з потребою соціального резонансу, то проблема луčиться із питанням **дружби**, як спеціальної форми малої спільноти, що виростає, безперечно, на підставі необхідності контактування з оточенням, яке для життя, а на всякий випадок, для повного щастя не сміє бути мертвим, німим, байдужим. Дружба в розгляді конкретного питання остільки важлива, що саме при дружбі питання «відзвучності» у партнера чи не ще важливіше, як у любові чи родині, зв'язаних також з більш підставовим (але й більш примітивним) статевим гоном. З цього погляду родина завжди становить специфічний рід спільноти, відмінної від будь-якої іншої групи.

На дружбі, вільній (бодай у нормальніх випадках!) від статевого моменту, можна аналізувати перехід до поставання більших спільнот, заснованих виключно тільки на конечності взаємного контакту. Отож у Шевченка конечність дружби проявляється також з великою силою, і з цього погляду маємо повне підтвердження, що в Шевченка слідна велика конечність відгомону. Якщо переглянути сторінки Кобзаря,

⁷⁷⁾ «Якби з ким сісти».

⁷⁸⁾ Порівняй осібний розділ згадуваної вже студії про «Українську родину в поетичній творчості Шевченка», а саме «Хата в житті української родини».

то знаходимо бл. 30 віршів, присвячених різним друзям поета, — знак, як дуже Шевченко дружбу цінив, чи як її потребував. В деяких присвятах він таки безпосередньо — наче листом — звертається до друзів, вказуючи таки просто, що ідеться йому про щирий відзвук у душах. Це, зокрема, так у двох поемах із заслання, присвячених Козачковському та Лазаревському. В останній так таки і сказано: «Згадай мене, брате!», а потім ще виразніше змальоване тло з безнадійною в'язничною нудьгою, самотністю, безнадією, що випливає із відсутності приятеля, якому можна б висповідатися із своїх дум...

Це спільне «слово», — або ще виразніше, — «слово правди і любові», стає основою взаємного зрозуміння, а отже й дружби, — і спогад цього спільнотного «слова», — тієї спільнотної правди береться за собою у час примусової розлуки⁷⁹⁾, коли підповзує сумнів, чи доведеться ще колись зустрітися і знайти колишнє зрозуміння, що об'єднувало. Іноді спільне слово заступає спільна пісня, яка наближує (зокрема, у важкий час, коли розмова не в'яжеться):

«Ми заспівали, розійшлися
Без слів і без розмови.
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?» ...

А враз з тим коротким малюнком поставання нової дружби на засланні знову й знову промовиста вказівка, як іде в дружбі про взаємне зрозуміння, про спільноту почувань, про спочуття:

«І тут невесело співали,
Бо й тут невесело було,
А все ж таки якось жилось.
Принаймні, вкупі сумували!»

На тлі усього сказаного про конечність відзвуку в душах і про дружбу, зовсім зрозуміло, що бажання стрінутися з другом — після років розлуки — є незвичайно сильне:

«А, може, ще добро побачу?
Води Дніпрової нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь?
І, може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій!»⁸⁰⁾

Тому то в найнадхненніших молитвах Шевченко просить не про що інше, а про справжню приязнь:

«Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга широго пошли!»⁸¹⁾

⁷⁹⁾ «Чи ми ще зійдемося знову». Дослівно той самий мотив у «Згадайте, братя моя».

⁸⁰⁾ «Давно те діялось».

⁸¹⁾ «Молитви» (за виданням Рильського).

7. Громада та рідна сторона

Ми бачили, як то потреба духового контакту вела до поставання малих спільнот — родини із специфічним завданням продовжування породи, а отже й спертої, крім цього, на статевім гоні, й до дружби; послідовно треба продовжити аналізу на більші гурти, отже на громаду.

Бажання громадського життя помітне у відомім вже пошануванні кобзарів, коли для спільнотої розваги прихожого кобзаря зразу ж гуртом обступають, випитують, просить співати, самі з ним співають, чи під гру та спів танцюють. Де тільки з'явився кобзар, хлопці та дівчата, «як мак процвітали». Вони з ним сміялися та плакали, — поставала спільнота почувань⁸²⁾.

Бажання гуртової розваги веде до стоплювання у громаду, у відомих думках, коли дівчата мріють, щоб тільки вирватися «на музики»; а якщо бідна дівчина не має зацікавленості відповідно відрізнятися, тоді ввижуються їй подруги —

«Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках,
Я світом нужу!»

Ця туга за розвагою переміняється в бажання чепуритись, убрати намисто, щоб тільки достосуватись до веселого гурту⁸³⁾. Це бажання товариства таке велике, що воно веде навіть до легкодушності, до бажання легкого заробітку, щоб чи то таки добитися до товариства, чи щоб забути самотність у горілці^{83а)}.

Ту тугу за товариством добре малює картина, як то малі бурсаки заздро виглядають зі школи на гульбу козаків серед голосної гри музики, яка людей звеселяє: «Нема голій школі волі, а то б догодила!»^{83б)}.

Гуртові розваги громади переносилися з улиці до корішми⁸⁴⁾, а іноді навіть шляхтичі, що хотіли мати популярність у громаді, мішалися з кріпаками, щоб попити з ними в гурті горілку^{84а)}.

Коли до спільноти середнього гурту веде бажання спільнотої розваги, тоді подібно об'єднує й викликає відзвук у душі оточення змагання до якоїсь цілі, як от у випадку гніту:

... «Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися: старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались, — дожидають
Великого свята»⁸⁵⁾.

⁸²⁾ Пор. «Тарасова ніч», «Перебендя» та ін.

⁸³⁾ «Якби мені черевички», чи «Якби мені, мамо, намисто».

^{83а)} «Утоптала стежечку».

^{83б)} «Чернець».

⁸⁴⁾ «Титарівна».

^{84а)} «П(етро) С(коропадський)» — «Не жаль на злого».

⁸⁵⁾ «Гайдамаки», рядки 866-871.

Потреба життя в громаді й любов до своєї громади відбивається, врешті, у малюнку села, який у Шевченка виходить дуже переконливо, як це пригадуємо із порівняння села до великоціньої писанки у «Княжні». Село дишить гармонією, комплєтною одністю справжньої спільноти, коли людські хати зливаються з природою, а береже їх Господь...

Та «страх погано», якщо те гарне українське село, з'єднане бажанням любови й справжньої спільноти, стріне лихо. Тоді воно автоматично переміняється, бо люди взаємно собі співчувають, а їм співчуває й природа:

«У тім хорошому селі
Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленькі хати, повалялись;
Стави бур'яном поросли,
Село неначе погоріло, —
Неначе люде подуріли!...»⁸⁶⁾

Ta єдність громади, як спільноти, із оточенням, — із селом та цілою природою, дуже характеристична, бо природа перестає бути німою, а вона стає (враз із цілим селом) обрамуванням спільноти, як обрамуванням родини була рідна хата. Тому то таке важливe значення «рідної сторони».

Рідне село — завжди **найкраще** село, не зважаючи на те, що об'єктивно в ньому дуже погано. Послідовно, все рідне — найкраще: і рідні гори — хороші, — вони «найкращі в світі, найсвятії», і степи в Україні «голубії», коли в чужині вони «руді, руді, аж червоні!». Навіть вода із Дніпра має свій спеціальний смак, і поет бажав би її напитися! Чи ж дивно, що між рідною стороною і між людьми є повний взаємний резонанс? I коли оточення («могили», «очерети», «море» тощо) питаютися про козаків та їх долю:

«Де то наші діти ділиться?
Де вони гуляють»,⁸⁷⁾

тоді вітер для поета «брать»⁸⁸⁾. I серед такого оточення людина ніколи не може бути самотня, залишена. Тому навіть грізна Катерина, вибираючися за зводником на чужину, бере зо собою рідну землю, а Шевченко, хоч і здається йому, що не мав належного резонансу серед земляків, то мріє:

«Аби хоч крихотку землі
Із-за Дніпра моого святого
Святії вітри принесли!...»⁸⁹⁾

⁸⁶⁾ «І виріс я на чужині».

⁸⁷⁾ «До Основ'яненка».

⁸⁸⁾ «Бандуристе, орле сизий». («Н. Маркевичу»).

⁸⁹⁾ «Не гріє сонце на чужині».

Тому то, коли він на чужині дивиться на вечірню зорю, він зразу ж питается, чи вона зйшла й на Україні.

Так то твориться почуття «більшої хати», і про це Шевченко говорит у «Посланні», вказуючи, що в своїй хаті є своя правда, і сила, і воля. Своя рідна сторона легше в нашпій уяві поширюється, ніж своя конкретна громада, і, виходячи від рідного села, рідних гір чи степів, легко дійти до того могутнього визнання:

«Нема на світі України,
Немає другого Дніпра!»

Послідовно, у «Заповіті» прохання, щоб поета поховати у серці милої України, на кручах над Дніпром, серед ланів широкополих. І послідовно, вже на засланні, Шевченко, після гарного сну про рідну сторону, молиться:

«Дай же, Боже, колинебудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених,
У маленькій хаті;
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах!»

В цей спосіб виразно бачимо, як від **середньої спільноти — громади, зв'язаної з природою «рідної сторони»**, доходить до розуміння **великої спільноти: нації на тлі батьківщини**.

8. Від середньої до великої спільноти

Нація, як спільнота — це вже тема окрема, — радше соціологічна, як соціopsихологічна: тут вже нема тої безпосередньості основного бажання одиниці жити в гурті для відчування постійного зв'язку, яке доводило до поставання малих чи середніх спільнот. Тому того питання не будемо розглядати ґрунтовніше, а тільки у зв'язку із основними констатаціями, які становили стислу тему студії. А втім порушуємо його тільки для повноти, для підкреслення поширення малої спільноти на велику і для вказання на повноту проблематики в Шевченка.

На певну **поняттеву віддаленість⁹⁰⁾** великої спільноти вказує у Шевченка нахил до її персоніфікації для підкреслення її **почуттєвої близькості**. Щоб відійти від абстрактності великої спільноти, Шев-

⁹⁰⁾ Тут ідеється про віддаленість у поняттевому, не почуттєвому аспекті. Батьківщина може бути для нас віддалена, як поняття великої спільноти, якої не переживасмо так безпосередньо, як родини чи громади. Почуттєво, однак, вона нам близька. Тому й свідомо пишемо про «віддаленість», а не про «далекість». Поняттева віддаленість не заперечує почуттєвої близькості.

ченко Україну часто малює, як матір! Як патетично звучить заклик благочинного у «Гайдамаках», коли він, зображену горе України, називає її матір'ю! У великому сні, звертаючися до України, Шевченко називає її тепло людськими іменнями, щоб дійти до ніжного: «Процай же ти, моя **нене!**» Як мати, виступає постійно Україна у «Посланії», який власні діти «кров із ребер точать», яку забувають, яка — однак — усміхнеться, коли її діти обнімуться! Послідовно, всі українці — це браття й сестри. А всі разом — це **сім'я**. І в «сім'ї вольний, новій» хоче поет бути спом'яненим, пишучи Заповіт. Послідовно Шевченко обдаровує персоніфіковану постать **всіма людськими прикметами**. «Плаче Україна» — сказано в заспіві до «Гайдамаків», і зразу ж зазначає Шевченко: «І я плачу». І тут у спочутливій відповіді на плач матері Шевченко відповідає плачем, неначе Ісус Христос в поемі «Марія», коли Його, мов окром побрекла сльоза Богоматері. А раз Україна жива «мати», тоді все те, що **колинебудь** до неї стосувалося, сполучується у спеціальний спосіб, у логічне ціле, наче б воно стосувалося одної людини, як це дуже добре видно у картині, що її Шевченко малює, стоячи під пам'ятником Петра І. і інтерпретуючи напис «Первому — Вторая»:

«Се той Первий, що **розпинав**
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову-сиротину!»

І знову ж ця картина материної недолі автоматично викликає відзвук у сина, коли, усвідомивши єдність терпіння України і за Петра, і за Катерини, Шевченко моментально пристрасно спалахує гнівним: «Кати! Кати! — Людоїди!»

Поруч із персоніфікацією виступає для усвідомлення зв'язку із батьківщиною **ілюзіонізм**: Якщо Україна — мати, а українці — брати й сестри, то тоді не важливо, хто саме нам Україну репрезентує: як браття — всі ми браття, і то всі у різних століттях: тому то в уяві встає минуле, яке викликає настрій справжньої спільноти:

«А тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани, — всі в золоті.
У мою хатину
Прийшли, — **сіли коло мене,**
І про Україну
Розмовляють, розказують».

У тому настрої спільноти відоме виразне бажання насамперед збудити відзвук: це гетьмани хочуть щось сказати Шевченкові, але й Шевченко хоче позбутися своєї самотності, якою сповнює його сучасність:

«Дивлюся-сміюся, дрібні утираю:
Я не одинокий, є з ким в світі жити!
У моїй хатині, як в степу безкраїм:
Козацтво гуляє, байрак **гомонить**,
У моїй хатині **синє море грає**,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько «Гриця» дівчина співає,
— **Я не одинокий, є з ким вік дожить!**

У цій ілюзіоністичній картині дуже гарно змальована можливість відчувати відзвук у великій спільноті живих, мертвих та ненароджених, — відомих та невідомих, простірно далеких, але рідних та близьких. При тому важливо, що й тут підкреслено, як серед загального настрою спільноти у спільнотну єдність включається природа («рідна сторона!»), яка з німої речі стає також живим партнером розмови.

О б'є дніуюча функція минулого. При відчутті єдності в часі та просторі (узмістовленої згаданою вгорі персоніфікацією) минуле має значення для сучасного; минуле — досліджене, добре відоме, удастушене для свідомості загалу — стає важливим об'єднуючим чинником, що творить спільноту чи скріплює її. Для цього служать історичні підручники, але ту саму мету мають і історичні поеми Шевченка, яких націотворча роль відома, і було б зайвим довше спинятися над тим відомим питанням. Тут можна дати ледве кілька прикладів, які вказують саме на ту об'єднуючу роль минулого. При тому сам поет вповні свідомий своєї ролі, коли він у своїх розповідях думкою вертається до минулого. Маючи живо в пам'яті картину дідуся, що розказує про гайдамаків, при чому йому «Столітні очі, як зорі, сяли, а слово за словом сміялось, лилось», Шевченко вдячний дідові:

«Спасибі, дідуся, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав!»,⁹¹⁾

а розказав він з виразною метою, щоб знали: «що ми, чиї діти, яких батьків, — ким, за що закуті». ^{91a)} І саме в тім «ми» виразно слідне бажання спільноти, одности. І тому в поета бажання, щоб інші розказували-співали про минуле, ^{91b)} і важкий докір тим, які минуле забувають: «Кат панує, а їх (тобто героїв-предків) не згадають» ^{91b)}. Бож спогад на те, щоб минуле воскресло в майбутньому:

«Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться;
Було колись — панували,
Та більше не будем...
Тії слави козацької

⁹¹⁾ «Гайдамаки», рядки 2489-2490 і 2496-2499.

^{91a)} «Посланіє», рядки 156-158.

^{91b)} «До Основ'яненка», окрема від місця: «Співай же їм, мій голубе».

^{91b)} «Гайдамаки» в розділі «Треті півні»; подібно «Чигирин».

**Повік не забудем!
Україно, Україно!
Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Зов'яне серденъко!»⁹²⁾**

Солідарність. Нація, як спільнота единого «ми», веде до відчуття солідарності, коли то одиниця, як часточка цілості, приносить нації честь або ганьбу, які призводять до почуття гордості або при- ниження. Схиляючи голову перед талантом Основ'яненка і вірячи, що він може принести славу цілій спільноті, Шевченко просить:

«Утни, батьку, щоб нехотя
На ввесь світ почули,
Що діялось в Україні...»

А алгоритично проблема солідарності змальована у «трьох душах» з «Великого Льюху», коли у висліді навіть мимовільної зради одиниці приходиться покутувати цілому народові. За ширі побажання Прісі для Богдана, коли він їхав у Переяслав, за прихильність для Петра І-го чи усміх до Катерини II-ої приходить однак кара для душ, що заподіяли зло вітчизні.

А в протилежному змислі, Петро І-й, мстячися за опір Батурина, винищує вогнем та мечем всіх живих, незалежно від того, чи вони ставили спротив чи ні.

Національна солідарність виявляється в загальній пошані спільноти для заслуженої одиниці. І на смерть Котляревського молодий тоді (і ще мало відомий загалові) Шевченко віщує:

«Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.»

Звичайно, що при такій вдячності та загальній пошані смерть му- сить викликати загальний жаль, і по тім же Котляревськім залишився після смерти загальний біль.

9. Ситуації, що скріплюють бажання спільноти

Є деякі спеціяльні ситуації, що ще скріплюють природне бажання жити в спільноті, яка запевнює відповідний соціальний резонанс; ці ситуації зв'язані із винятковою самотністю одиниці, і до них належить сирітство, життя на чужині, в'язниця. Всі три ситуації були дуже добре відомі Шевченкові.⁹³⁾ Але при систематичному викладі проблемати-

⁹²⁾ «Тарасова ніч».

⁹³⁾ Пор. 2-тій розділ тої студії.

ки треба ще вернутися до тих виняткових ситуацій, щоб підійти до з'ясовання їх не персонально, на тлі одничної долі конкретної людини, але саме як до проблеми.

а. Сирітство. Абсолютна відірваність від спільноти, самотність, життя на **скароу життя**, — такі характеристичні для сирітства, дуже пластично змальовані у відомім і цитованім вже автобіографічнім місці-метафорі:

«Мов одірвалось від гіллі,
Одно-однісіньке під тином!»⁹⁴⁾

Ті всі характеристичні елементи ситуації у другій (також дуже короткій) поезії, прибл. з того самого часу, але різний щодо тематики: «На Великдень, на соломі» бавляться разом діти, але сиротина сидить збоку, окремо; коли всі розмовляють, сиротина мовчить; вона не творить спільногого «ми» з цілим веселим гуртом, обдарованим на Великдень матір'ю, батьком, хрещеною мамою. Вона відчуває свою відокремленість і не важиться перейти завороженого кола у привлійованих...^{94a)} Це постійне життя поза дужками життя, — на маргінесі, настільки відбирає віру, що сироті видається, що вона ніколи не матиме долі. Якщо б батьки — було б і багатство, була б і доля, — був би і суджений; але сирота може тільки сиротою загинути, в повній самотності, і — обов'язково — «під тином»⁹⁵⁾. В людей також витворюється те враження, що сирота із своєю сирітською недолею не може добитися відповідного талану, і от і Шевченко, милуючися красою й ніжністю дівчини-сироти, спалахує:

«І жаль мені старому стане
Твоєї божої краси.
Де з нею дінешся єси?
Хто коло тебе в світі стане
Святым хранителем твоїм?
І хто заступить? Хто укріє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистее **nagrіє**
Огнем любови? Хто такий?
Ти сирота: Нема нікого!»⁹⁶⁾

І — щоб знову вернутися до автобіографічного моменту Шевченка — коли «огні горять, музика грає», коли сяють очі молодії, коли вітає в них радість та надія, коли всі рягочуться й сміються, тоді сирота сидить набоці, неначе заклятий, і плаче за молодістю, яка минула без щастя та розваги...

⁹⁴⁾ «І золотої і дорогої».

^{94a)} Поезія, як і попередня, писана на Кос-Аралі.

⁹⁵⁾ «Закувала зозуленька».

⁹⁶⁾ «І станом гнучким і красою».

Це є ситуація, в якій родиться спеціальна туга за відзвуком в людей.

Тому серед різних малюнків потреби любові та вірної дружини спеціальне місце присвячене у Шевченка саме любові сироти, яка набирає спеціальної глибини («Причинна», Ярема в «Гайдамаках», «Хустина» та інш.). З одного боку, любов для сироти — це заспокоєння природного бажання відзвуку, а з другого боку — це виняткова вдячність (і тому й вірність!) за зазнане щастя.

Тому й у сиріт більше бажання любові, ніж нормальнє; щоб тільки вирватися з того життя «на маргінесі спільноти»:

«Тяжко мені сиротою
На сім світі жити,
Свої люди, як чужії —
Ні з ким говорити». ⁹⁷⁾

Тому то й біль у сироти після втрати дружини подвійно великий, і страх перед можливою втратою справді кошмарний...

Але іноді в бажанні справжньої любові і абсолютної вірності саме доньки багатих батьків бажають собі безталанних сиріт, знаючи, як дуже вони прив'язуються. («І багата я»!). З другого боку, в ідеалістично наставлених молодих душ часто родиться бажання саме сироті дати повноту щастя за глибину пережитої недолі, як це співається у думці «Вітр буйний», коли дівчина після втрати судженого рада б стати калиною на його могилі, щоб тільки сироті було легше лежати в чужім полі...

Звичайно, якщо вже сирота може жити тільки десь на краю спільноти, а не в спільноті, то ще гіршу долю має байстря:

«Що зсталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?
Ні родини ні хатини!
Шляхи, піски, горе...» ⁹⁸⁾

Іноді відчуження байстрюка посувалося ще даліше, бо йому давалося відчути його спеціальне становище, як от у випадку «Титарівни», — але це згодом може привести до цілковитого заламання людини. А втім і про сиріт часто думають, що, мовляв, їх самотне життя поза спільнотою призводить до того, що «всюди сироти ледащо». ⁹⁹⁾

б. Чужина. Як сирітство, позбавляючи одиницю тла родини, робить її самотньою, так подібно діє і чужина, в якій одиниця опиняється без тла своєї громади чи свого народу; через зменшення природного резонансу в оточенні і в одному й другому випадку більшає його бажання, так що співзалежність є сливе постійна: що менший відзвук,

⁹⁷⁾ «На що мені чорні брови».

⁹⁸⁾ «Катерина», рядки 703-706.

⁹⁹⁾ «Москалева Криниця» у першій редакції, рядок 30, і так само і в другій редакції (рядок 74).

то більша туга за словом та зрозумінням. І знову Шевченко з цього погляду, дає стільки цінного матеріалу, що можна б розвинути цілу студію, як то чужина впливає на психіку людини. На цьому місці даемо тільки нарис, без вичерпання цитат і без повноти картини.

Про значення рідної сторони й специфічної краси рідної природи була вже мова, і через контраст до улюблена свого чуже мусить ви-даватися поганіше, гірше, якщо ми на чужині опинилися **проти** нашої волі, і якщо ця чужина стала зненависна. І до протиставлення природи приходить частіше, але кінець-кінцем чужість природи — це тільки символізовання одинокості серед чужого оточення, в якому нема відзвуку!

Це правда, що в Орській кріпості степи спалені, «руді, аж червоні», а в Кос-Аралі зв'ялена пожовкла трава, але насамперед правда, що ця трава символізує мертвість оточення в соціологічному змислі:

«Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
Вступу пожовклая трава,
Не хоче правдоночки сказать,
А більше ні в кого спитати!»¹⁰⁰⁾

І коли брак того основного, — розмови й зрозуміння, тоді вже усе не в лад: І «небо невмите», і «заспані хвилі», очерт — п'яний, на-віть без вітру гнеться! В таких умовах людина мусить «нудити світом» «понад нікчемним морем».

А в іншому місці також недвозначно підкреслено зненависність чужини, що приходить у висліді самотності:

«І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї,
То **одинокому** мені
Здається — кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна!»

Тим часом дальше саме в цій короткій поезії Шевченко вказує, яке пекло зробили люди з України, і це тільки підкреслює, що близькість України для поета насамперед у тому, що він в Україні не був чи не почувався самотнім!

Проте в чужині є не тільки самотність без відзвуку **своїх** людей, — в чужині є ще виразна ворожість чужих людей, як про це коротко сказано в думці про козака, що покинув рідних:¹⁰¹⁾ «На чужині не ті люди». Ця думка ширше розвинена ще й у поемі «До Основ'яненка»: коли відзвук рідного оточення призводить до співчуття, тоді в чужім оточенні, навпаки, плач викликає радісну реакцію (в Московщині, де

¹⁰⁰⁾ «І небо невмите».

¹⁰¹⁾ «Тече зода в синє море».

«кругом чужі люде» — «насміються на псалом той, що виллю сльозами). І тому алгоритично Шевченко висилає своїх «Гайдамаків» в Україну, де — може — й нема добра, проте там:

«Так не на чужині,
Там найдеться душа щира,
Не дастъ погибати!
А тут... а тут... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зострівши, **насміються!**»¹⁰²⁾

І цей холод чужини змальований ще раз, вже навіть першими словами поезії: «**Не гріє сонце на чужині!**! І тому хочеться, щоб «не робили москалі труни із дерева чужого», — тому постає бажання, щоб «хоч крихотку землі із-за Дніпра мого святого святії вітри принесли. . .»

На чужині завжди, ще з часів вавилонської неволі жидів,¹⁰³⁾ «органи глухії», — на чужому полі для чужинців «не співають весело!» На чужині можна жити тільки відгомоном батьківщини і заступити безпосередній відзвук словом поета, що кріпить серце піснею про рідний край. Це є значення присвяти Котляревському:

«Прилини до мене хоч на одno слово
Та про Україну мені заспівай!
Нехай усміхнеться душа на чужині,
Хоч раз усміхнеться, дивлячись, як ти
Всю славу козацькую, за словом єдиним
Переніс в убогу хату **сироти.**
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю!»

І сливе ця сама нотка у присвяті Основ'яненкові, коли поет просить про пісню, щоб картина України радувала «серце на чужині» і щоб поет почував зв'язок з рідними людьми та рідною природою.

Коли в Петербурзі, — в ранніх роках, Шевченка переносить в Україну пісня іншого поета, тоді пізніше на засланні поет сам переноситься туди своєю власною творчістю. При творенні йому здається:

«І ніби сам перелечу
Хоч на годину на Україну;
На неї гляну, подивлюсь,
І мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.»¹⁰⁴⁾

Але й тут це перенесення себе сполучується із бажанням відгомону: Сповнений почуттям всепрощення, поет каже:

«Й-Богу, братія, прощаю
І Милосердному молюсь,

¹⁰²⁾ Рядки 48–53.

¹⁰³⁾ Переспів Псалма СХХХVI.

¹⁰⁴⁾ «То так і я тепер пишу».

Щоб ви **лихим чим** не згадали;
Хоч я вам кривди не робив,
То все таки між вами жив,
То, може, дещо і осталось».

Колективна туга за зв'язком із рідним краєм на чужині віддана у вступі до «Гамалії», а загальність переконання про природність зв'язку із рідною землею змальована у «Москалевій Криниці», коли то Максим після відбуття своєї військової служби, без ноги, таки придибав у рідне село.

«Чого він придибав? Нема в його хати,
Ні сестри ні брата, нікого нема.
Чого ж він приплентав? А хто його зна!
Не чув ти, що **кажуть:** легше умірати
Хоч на пожарині в своїй стороні,
Ніж в чужій в палахах!»

Тут у тому протиставленні пожарини — палатам ще раз вказано, що в повороті на рідні землі рішальною є туга, щоб найти **рідних людей**, що мають зрозуміння й що вміють відповісти почуваннями на почування.

в. В'язниця. Мабуть, зайве підкрелювати, що в'язниця й неволя свою самоюю йдуть дослівно в тому самому напрямі, що сирітство й чужина в посилюванні туги за близькою людиною. У Шевченка і з цього погляду багатий досвід, що згадуємо для повноти картини, без входження в деталі, тим більше, що на багатьох в'язничих віршах вказано вже на Шевченкове бажання відзвуку, зокрема ж якщо ішлося про листовний зв'язок у засланні. Але вистане й одної-двох поезій, щоб скопити настрій. Так, напр., одна зачинається пафразою Данте:

«Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувати»,

бо воля на чужині та ще й у неволі здається «прехорошою». А згадка волі сполучується саме з **людьми**, відданими, зичливими, сердечними! Поетові приходять у спомині

... «люде веселі ...
І ті люде, і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене».

А згадуючи минуле, поет думає про сучасне, щоб його «свято чорнобиве» згадало його, а якщо не сама, тоді бодай її діти:

«Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Й защебечуть по своїому
Доброму звичаю, —
Може й мене ненароком
Діточки згадають ...

... Усміхнися, мое серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив,
Ta й більше нічого...
A я, доленько, в неволі
Помолюся Богу»...

Як бачимо, тут у кількох рядках зібрані всі елементи, що стосуються насвітлюваної проблеми. Можна б ще хіба пригадати, що у в'язниці чи в неволі згущується настрій перед святами. Це ж саме у свята в нормальних умовах більше ніж будь-коли доводиться стрічатися із рідними чи близькими, і тому загострюється в той час туга за ними теж у в'язниці. I з винятковою силою змальовано те бажання «Під Різдво». Поема заадресована до друга Лазаревського, і вона й призначена на те, щоб викликати відзвів, і в ній таки просто й сказано: «Отоді (тобто під свято, згадай в пустині, далеко над морем, свого друга веселого!) А в цього «друга веселого» (треба б додати: колись веселого) настрій такий пригнічений — без відзвіву друзів, що в нього просто з'являється бажання смерти, а від самогубства оберігає тільки надія, що духовий контакт із близькими таки колись буде можна встановити.

I подібний настрій в більшості поезій заслання, де безпосередньо чи посередньо промовляє туга за людьми і за контактом з ними.

10. Підсумок

Систематично проаналізувавши поетичну творчість Шевченка й виявивши, наскільки у поета проявилося соціопсихологічне прямування до життя в спільнотах, хочемо дати для влегшення орієнтації читача кілька підсумків, обмежуючися до найважливіших констатаций:

1) Шевченко, як людина і як творець, є істотою яскраво громадською, зокрема ж із сильно розвинутим бажанням соціального резонансу в оточенні, рішального для поставання всіх спільнот; в Шевченковій поезії можна відзначити всі нюанси того бажання, — підсвідомою тugoю «сірої людини» за зрозумінням в найближчих зачинаючи та активною волею творця добитися відгомону й визнання в спільноти кінчаючи.

2) Шевченковому винятковому бажанню резонансу в оточенні — вужчого й ширшого — вповні відповідає його здібність вчуватися в чужі душевні стани й відповідно реагувати на них, — зокрема на станови покривджених та принижених, як також борців за справедливість на землі. Його спочутливість до долі ближнього настільки проявилася в «Кобзарі», що його життєвий твір ще й тому слушно може бути порівняний із настільною книгою українця, — біблією (а не тільки з погляду поширеності).

3) Виходячи від потреби зрозуміння, спочуття, відповіді, «поради», Шевченко малює те бажання на тлі спільноти, а тим самим часто до-

ходить до зображення винику спільноти, насамперед винику характеристичного для постання спільнотного почуття «ми». В студії грунтовніше з'ясовано, як доходить до почуття спільнотного «ми», зображену конкретні випадки поставання спільнот: родини на тлі рідної хати, дружніх гуртів, громади на тлі рідної природи, нації. Щоб уникнути зайвих повторень, конкретні випадки поставання спільнот на-краслено тільки скорочено, але сам Шевченко дає стільки матеріалу, що на кожну тему можна б дати окрему студію. Взагалі нюансування в Шевченка є того роду, що картинами його поезії можна б ілюструвати будь-який підручник соціології. Те нюансування свідчить, з одного боку, як глибоко відчував Шевченко, як людина, суспільне життя, з другого боку, вказує на геніальність поета, якого творчість була різноплянова, не зважаючи на те, що поет аж ніяк не збирався в своїй поезії давати соціологічний матеріял.

4) Етнопсихологічні висновки з творчості Шевченка в інтересуючому нас питанні є доволі утруднені, бо на виняткове бажання соціального резонансу в оточенні мала вплив його виняткова доля, — сирітство, примусове життя в чужині та заслання. Постійна — важко переживана — самотність степенувала духову витонченість і скріплювала прямування до атмосфери спільнотного життя. З другого боку, можна сказати, що це саме етнопсихологічний момент впливув на те, що Шевченко стан самотності переносив винятково важко. Винятковість ситуації у сирітстві, еміграції та в'язниці змальовани у Шевченка незвичайно плястично, а його творчість чимало може спричинитися до вивчення вказаних душевних станів.

5) Як мінімум можна, проте, сказати, — враховуючи, що Шевченко поет народній, що для українця бажання соціального резонансу доволі сильно розвинене, і з цього погляду він змагає до життя в спільнотах. Крім цього, є два моменти, які скріплюють той етнопсихологічний висновок: а) про спеціальні бажання жити в малій спільноті — родині говорить поширеність, як ідеалу, бажання любові, відбите в такій самій мірі у народній творчості, що й у Шевченковій поезії, яка є саме з цього погляду прямим продовженням народньої поезії; б) факт поширеності Шевченкового «Кобзаря» найкраще свідчить, що саме відповідає українській вдачі, і в тому є посередній доказ, що потреба соціального резонансу є могутнім фактором в житті українця. Звичайно, як і завжди, етнопсихологічні висновки на підставі аналізу творчості одного автора мають тільки тоді своє значення, якщо вони мають своє підтвердження у аналогічних аналізах інших авторів (по змозі якнайбільшої їх кількості).

6) В моїй гіпотетичній етнопсихологічній студії «Соціальні інстинкти українців»¹⁰⁵⁾ є окремий розділ про прямування до життя в спільнотах. В зв'язку ж із нашою теперішньою студією, що в цих

¹⁰⁵⁾ «Соціальні інстинкти українців», — див. «Визвольний Шлях» (Лондон), рік 1954, зошит за травень та червень (стор. 35-42 та 36-42).

рядках добігає кінця, одним з важливіших питань мусить бути, чи вона підтверджує попередні констатациі, бо тоді дві паралельні аргументації мають для себе взаємну контрольно-скріплючу силу. Отож, загальне ствердження попереднього досліду, що в українців існує гін до життя у спільнотах, є повністю підтверджено і тут. Але попередня студія — за недостатністю відповідного матеріялу — оберталася в надто загальних констатаціях і не поглиблювала відповідно питання. З цього погляду, аналіза Шевченкової поезії в нюансованні питання — це крок вперед, з тим, однак, що для нього бракує тепер контрольного матеріялу, навіть у тій примітивній формі, яку вможливлювала попередня студія. Коли попередній дослід обмежувався — на підставі аналізи історичних фактів — до простого ствердження, що в українців існує бажання спільнотного життя, тоді сьогоднішня студія дає аналізу, як доходить до поставання спільноти в українськім оточенні, але саме ті деталі вимагають підтвердження у подібних студіях на матеріалі творчості інших письменників.